

म. शं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र. १४०२

REFBK-0012289

92202

33 400 2

निबंध

9 3000

2210/42

मनोहर ग्रंथमाला
प्रकाशन - ११४ वें

नागपंचमी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थ.
अनुक्रम 33६५५ वि: वि. सं.
क्रमांक १२०९ वी: दि: २५

ते माझे घर

मनोहर महादेव केलकर

REFBK-0012289

नागपंचमी १८८४
५ ऑगस्ट १९६२

प्रकाशक :

मनोहर महादेव केळकर

मनोहर ग्रंथमाला

टिळक रोड, पुणे २

सर्वाधिकार लेखकाचे स्वाधीन

मुखपृष्ठ :

सौ. पद्मा सहस्रबुद्धे

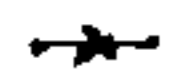
मुद्रक :

चिं. स. लाटकर

कल्पना मुद्रणालय, 'शिव-पार्वती'

४६१।४ सदाशिव पेठ

टिळक रोड, पुणे २

किंमत
ती न
रुप ये

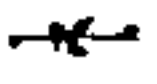
गेलीं दहा वर्षें तें माझे घर हा लेखसंग्रह प्रकाशित करायचें डोक्यांत होतें. आज तो योग येत आहे. मी स्वतःच लेखक, स्वतःच प्रकाशक व बराचस मजकूर तयार असें असूनहि इतकीं वर्षें गेलीं म्हणूनच योग म्हणायचें. आमच्या कुटुंबांतील जिव्हाळ्याचा एक धागा अशा आमच्या आत्याबाई हें पुस्तक प्रसिद्ध होत असतांना आमच्यांत नाहींत हें मात्र राहून राहून मनांत येतें.

या संग्रहांतली 'दीपावलीची गुजगोष्ट' मी १९४४ सालीं 'वाङ्मय शोभेच्या दिवाळी अंकासाठीं संपादकीय मजकूर हवा' असा व्यवस्थापक बाबुराव इनामदारांनीं तगादा लावला म्हणून लिहिली. दरवर्षीं मी दिवाळीला घरीं जात असे. तो नेमका त्याच वर्षीं पहिल्याप्रथम गेलों नव्हतां. त्या अस्वस्थ मनःस्थितींत ती लिहिली.

मी विचारलें, 'काय लिहूं? कांहीं विषयच सुचत नाहीं!' बाबुराव म्हणाले, 'कांहींतरी मनोगत म्हणून लिहा.' म्हणून त्या मजकुराला तेव्हां 'मनोगत' हें नांव दिलें होतें. इनामदार आज स्वतंत्र व्यवसाय करीत असले तरी आमच्यांतला जिव्हाळा कायम आहे आणि या पुस्तक प्रकाशनाच्या बाबतींतहि त्यांचें सहाय्य खूपच झालें आहे.

लिहिलेला मजकूर कुणाला तरी वाचून दाखवला म्हणजे कल्पना स्पष्ट व्हायला मदत होते असा माझा अनुभव आहे. माझे मित्र श्री. वि. ग. कानिटकर यांची अशी मदत नेहमीं होते. श्री. लाटकर यांनीं अनेक अडचणी बाजूस साहून अत्यंत आपलेपणानें पुस्तक उत्तम छापून दिलें. या दोन्ही गोष्टींचा उल्लेख करायलाच हवा. माझी घराबद्दलची कल्पना उत्तम रीतीनें व्यक्त करणारें असें मुखपृष्ठ आहे याची ग्वाही पुस्तक वाचल्यानंतर वाचकच देतील.

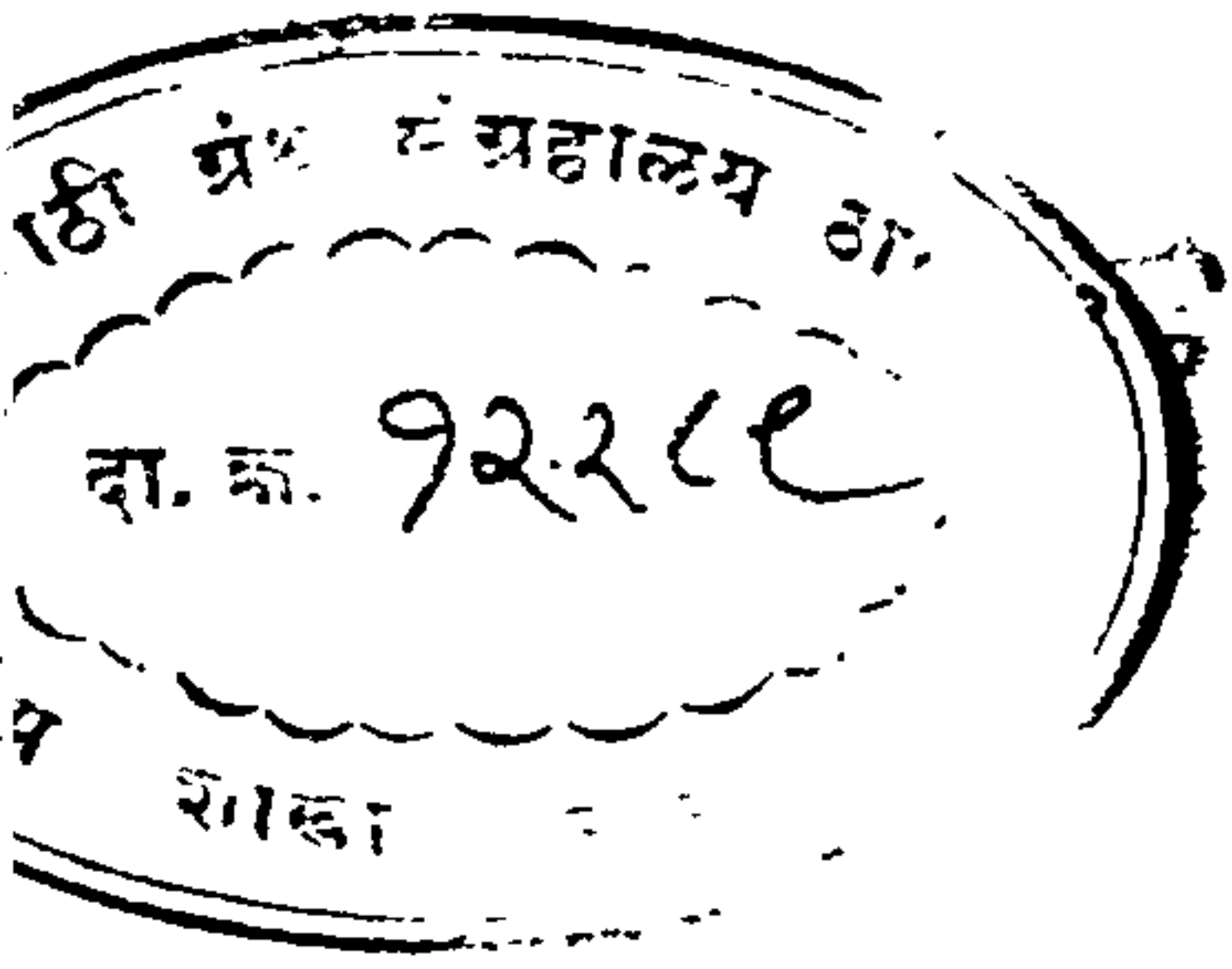
अ नु क्र म

स्पर्शे मन पालवते	सहा
आधारवड	१
आधारवड उन्मळून पडला	९
दीपावलीची गुजगोष्ट	२१
आमच्या आत्यावाई	२८
विस्तारवेल	३९
मोठ्या माणसासाठी गोष्ट	५२
त्रिदळ	५७
चिमी : एक तत्त्वज्ञान	६९
भिकारी	८५
ते माझे घर	९३
दिवाळी अशी येते	१०९

ती. भाऊ व सौ. वहिनी यांना—

स्पर्शें मन पालवतें !

मूला प्रवासाची फारशी आवड नाही. कांहीं अंशीं धडधाकटपणाच्या अभावामुळें असेल पण कांहीं प्रमाणांत तरी घराच्या ओढीमुळेंच माझ्या हातून प्रवास घडत नसावा. दोन वर्षांपूर्वी एकदां मी गुजरातच्या प्रवासाला गेलों होतों. बरोबर अनेक समव्यवसायी असल्यामुळें वेळहि छान जात होता. नवीन गोष्टी पाहतांना मनहि रमत होतें. पण मनांत कुठेंतरी घरची आठवण द्या धरून बसलेली असायची. आम्ही सुरतेजवळचें पॉवरहाऊस पाहून अवशीस सुरतेस परतत होतों. अंधारांत भोंवतालचें कांहींच दिसत नव्हतें. फक्त दिव्याच्या प्रकाशांत समोरचा रस्ता दिसत होता. एके ठिकाणीं रस्त्यांत मला भास झाला कीं आमची गाडी पेरुगेट ओलांडून गेली आणि मला वाटलें घर आलें. पुढच्याच क्षणीं मी तंद्रींतून जागा झालों अन् माझ्या लक्षांत आलें कीं, आपण पुण्यांत नसून सुरतेंत आहोंत.

सहा : तें माझें घर

प्रवास संपवून आम्हीं रात्रीं अहमदाबादला गाडींत बसलों तेव्हांहि मनांत विचार हाच होता कीं, उजाडतां आपण मुंबईस म्हणजे जवळजवळ घरींच जाणार. कारण मुंबईस माझीं कितीतरी माणसें आहेत. मला दर महिन्याला कामासाठीं मुंबईला येऊन चार आठ दिवस राहावेच लागतें. मुंबईस माझीं नात्यांतलीं घरें अनेक आहेत आणि नात्यासारखींहि कांहीं घरें आहेत. शिवाय मुंबई, पुण्यापासून अगदीं जवळ ! मनांत आलें कीं, चार तासांत मी 'माझ्या घरीं' जाऊं शकतो.

माझें पहिलें घर जळगांवला आहे. त्या घराला आम्हीं सगळीं भावंडे 'आमचें घर' म्हणतो. आमचीं मुलं त्याला 'जळगांवचं घर' म्हणतात. आमच्या घराजवळच्याच एका घरांत माझा जन्म झाला — कारण तेव्हां आमचं घर बांधून झालं नव्हतं—आमच्या घरांत मी केव्हां राहायला आलों तें मला आठवत नाहीं. पण साधारणतः वयाच्या पांचव्या-सहाव्या वर्षापासूनच्या कांहीं आठवणी मला आहेत. चित्रमयजगत्. मासिक आणि त्याच्या पाठीमागच्या पानावर नेहमीं येणारी भल्लतकल्पाची जाहिरात मला चांगली आठवते. पहिल्या महायुद्धाच्या अखेरअखेर म्हणजे १९१७ सालाच्या अखेर आणि १८ च्या सुरुवातीस रिक्रूट गोळा करून त्यांना मिरवणुकीनें स्टेशनवर नेऊन गाडींतून खाना करीत त्या वेळीं भुसावळच्या जोशी मामलेदारांच्याबरोबर, शिपायाच्या कडेवर बसून 'हिप हिप हुरे' हा जयजयकार ऐकत मी स्टेशनवर गेल्याचें मला आठवतें. आमच्या दारांत दोन मांडव होते, सायलीचे वेळ होते, खूप झाडे होती. त्यांत ईडलिंगाचें, आवळीचें व पारिजातकाचें झाड होतें तें मला चांगलें आठवतें. आवळीच्या झाडाखालचें आवळीभोजन मला आठवतें. पहाटे उठून आईला लक्ष वाहण्यासाठीं मी आणि कुसुम पारिजातकाचीं फुलें

तें माझें घर : सात

गोळा करून देत असूं. झाडाखालीं पडलेला नाजूक फुलांचा तो सडा मला अजून डोळ्यांसमोर दिसतो.

आमच्या शेजाराला तारेपलीकडे चांदोरकरांचें घर होतें. तिथें चांदोरकर असतांना दर गुरुवारीं संगीत भजन व्हायचें. पुढें तिथून चांदोरकर केव्हां गेले अन् राजवाडे व बर्वे केव्हां आले तें आठवत नाहीं. पण म्युनिसिपालिटीचे चीफ ऑफिसर राजवाडे त्या घरांत खालीं राहात अन् वर कलेक्टरांचे चिटणीस बर्वे राहात, हें चांगलें स्मरतें. राजवाड्यांचा नाना^१ आणि बर्व्यांचा बापू^२ आणि मी एकत्र खेळलों, भांडलों, दुपारीं घरचीं माणसें झोंपल्यावर उन्हांत भटकलों, फिरत्या सिनेमाचा तंबू उठला कीं, तेथें हिंडून फिल्मांचे तुकडे गोळा केले. बर्व्यांची अक्का, राजवाड्यांची वेबी आणि माझी अक्का झोपाळ्यावर बसून उंच झोके घेत आणि गाणीं म्हणत. ज्यांच्या घरांत मी जन्मलों त्या कृष्णाबाई दलालांच्याकडे गेलों कीं, मला खाऊ नक्की मिळे, खावेटे मामांच्या घरीं गेलों कीं, कोठी उघडून चार बदाम अन् दोन खारका माझ्या हातावर ठेवल्या जात अन् आमच्या घरू-आत्याबाईंच्या घरीं सातूचें पीठ खायला मी मुद्दाम जात असें.

या झाल्या घराभोंवतालच्या आठवणी. घरांत पाऊल टाकलें कीं पहिली आठवण होते आजीची - वडिलांच्या आईची. माझी स्मरणशक्ति कांहीं अगदीं उत्तम नाहीं. स्वप्नांत जशीं नांवे आणि माणसें यांची बघतां बघतां गळत होते तशी माझ्या लहानपणच्या स्मृति-

१ माझे हे स्नेही अतिशय हुशार होते. एल् एल्. बी. होऊन सेक्रेटरी-एटमध्ये सुपरिंटेंडेंट झाले. पुढें घशाचा कॅन्सर होऊन दुर्दैवानें अल्पवयांत निधन पावले.

२ महाराष्ट्र राज्याचे आजचे अर्थमंत्री - स. गो. बर्वे.

चित्रांमध्येहि गह्यत झालेली आहे. कांहीं व्यक्तिचित्रे धूसर झालीं असलीं तरी त्यांच्याबद्दलच्या आठवणी मनांत पक्क्या आहेत. आजीच्या आठवणींचें तसेंच आहे. एकाच घरांत राहूनसुद्धां आईवडिलांच्यापेक्षां आजीजवळच माझे लहानपण जास्त गेलें. प्रकृति कुरुमुरु अन् घरांत सगळ्यांत जिचा मान जास्ती अशा आजीचा मी लाडका असल्यामुळे घरांत माझ्या वाटेस फारसें कुणी जात नसे. माझाहि बराचसा वेळ आजीच्या भोंवतीं जाई. पहांटे लवकर उठायची संवय मला तिच्यामुळेच लागली असावी. तिच्या देवावरील अपार निष्ठेमुळेच - अध्यात्माचें किंवा घटपटादि खटाटोपाचें फारसें आकर्षण नसतांहि देवाचें अस्तित्व आणि प्रार्थनेचें सामर्थ्य याविषयीं माझ्या मनांत श्रद्धा उत्पन्न झाली असावी. अगदीं पहांटे जाग आली म्हणजे आजी अंधरुणावर बसून भूपाळ्या म्हणत असलेली दिसायची. तिचीच शाल पांघरून मी भूपाळ्या ऐकत पडायचा. शांत वेळीं त्या भूपाळ्या चालूं असतांनाच स्टेशनच्या बाजूनें पुलावरून येणाऱ्या बैलगाड्यांची खडखड केव्हांतरी ऐकूं यायची. आणि अजूनहि बैलगाड्यांची वर्दळ पहांटे कार्नीं आली म्हणजे मला ते दिवस आठवतात.

वडिलांनीं पेन्शन घेतल्यावर धुळ्याच्या गिरणींत त्यांनीं सतरा वर्षे नोकरी केली. आम्ही धुळ्यास असतांनाच २६ सालीं आजी वारली. तिचा धुळ्याला यायचा योग कधीं आला नाहीं तरी तिला भेटायला उन्हाळ्याच्या सुट्टींत मी पुण्याला जायचा. आणि आजीचं नांव उच्चारलं कीं पुण्याच्या घरांतली विहीर आणि तिच्या कांठचं नारळीचं झाड मला आठवतं. वयाच्या ८२ व्या वर्षींदेखील विहिरीचं पाणी स्वतः काढून ती आंघोळ करायची अन् आपलं लुगडं आपण धुवायची. आजी फार प्रेमळ होती पण फारशी बोलकी नव्हती. घरांत सगळीं तिला

तें माझे घर : नऊ

वचकून असत, येवढे मोठे देशभर नांव गाजणारे तात्या, पण तेसुद्धां तिला फार मानीत. अशा त्या आमच्या आजीच्या वात्सल्याचा हात माझ्या अंगावरून फिरला. माझ्याच मुलांबद्दल नव्हे तर एकंदरीत लहान मुलांच्याबद्दल माझ्या मनांत जें प्रेम निर्माण झालं त्याचा उगम कदाचित् त्या स्पर्शांत असावा.

जळगांवचं घर सुटलं आणि धुळ्यास येऊन राहिलं. वास्तु बदलली तरी घडी तीच राहिली. आजोबांनीं आणि आजीनं वडिलांना व त्यांच्या वंधूंना अपार कष्ट सोसून मोठं केलं, शिक्षण दिलं आणि आमचं घर उभं केलं. आमचे थोरले काका अन् काकू डाव अर्ध्यावर टाकून देवाघरीं निघून गेले होते. पण त्यांचीं दोन मुलं दोन घरांत जाऊन हीं दोन घरं एकाच आईच्या मायेच्या छात्राखालीं नांदत होतीं. अप्पासाहेबांचं अन् तात्यांचं प्रेम शेवटपर्यंत कायम होतं. अन् आमच्या घरांत एक भाऊ चुलत आणि एक बहीण सावत्र आहे याचं ज्ञान आम्हांला कित्येक वर्षे झालं नव्हतं.

आजीच्या पाठोपाठ घरांतली आमची सगळ्यांची आवडती व्यक्ति म्हणजे आत्यावाई. स्वतःचं सर्वस्व गमावल्यानंतरहि भावाचं घर आणि मुलं आपलीं मानून आयुष्यभर सर्वांना सुखी करण्याकरतां झटणारीं अशीं देवमाणसं यापुढच्या काळांत आढळतील कीं नाहीं कुणास ठाऊक !

आई आणि वडील हीं तर घरांतलीं मुख्य माणसं. त्यांच्यामुळेच घर उभं राहतं. आमच्या घराचे बाबतींतहि ते खरं होतं. पण माझे लहानपण आजीच्या मार्गेंमार्गें गेलं आणि नंतर घरांत पाठोपाठचीं लहान भावंडं आणि घरांत नोकरचाकर पुष्कळ असत म्हणून संस्कारांच्या दृष्टीनें आईचा सहवास घडला तो पुष्कळ उशीरां. अप्पासाहेबांच्याबद्दल आम्हांला लहानपणीं

दहा : तें माझें घर

भीतियुक्त आदर वाटे. कांहीं हवें असलें तर तें आईमार्फत आम्ही मिळवीत असूं. तेहि घराच्या दैनंदिन कारभारांत पहात नसत. पण पुढें आम्ही जसजसे मोठे होत गेलों तसतसे त्यांच्या आमच्यांतलें अंतर तुटत चाललें. नाना विषयांवर चर्चा होऊं लागल्या, एकत्र त्रिज खेळावयास वसूं लागलों, पण एकंदरींत ते अवोल्च. आपलें काम, वाचन, रेडिओ यांत मग्न असत. आम्ही घरांत जमलों, वादविवाद, एकमेकांबद्दलच्या तक्रारी यांना रंग भरला म्हणजे ते आमच्या बैठकीजवळ येऊन गुपचुप उभे रहात, सगळें ऐकत व हळूच विचारोत, 'पण मातोश्रींनीं निर्णय काय दिला?' चर्चा गमतीची असली तर आम्ही सांगत असूं, तंटा असला तर सगळेच गप्प वसत होतो.

आणि त्यांचा आमच्यावर वचकहि तसाच होता. आणि तो अत्यंत आदरापोटीं होता. सज्जन, निर्व्यसनी, जिभेनें अपशब्दसुद्धां क्वचित् उच्चारणारे आणि रेव्हेन्यू खात्यांत अधिकाराचें काम जन्मभर करूनहि स्वच्छ राहिलेले. इतकें कीं निवृत्तीनंतर एखाद्या जुन्या गांवांत गेले तर पाटीलतलाठी मेजवानी घालीत. एका पाटलानें तर त्यांच्यावर एक कवन करून पाठवलें होतें. त्यामुळें अजूनहि आमचे भावंडांचे मतभेद—वाद केव्हां विकोपाला गेले तर आम्ही त्यांचें स्मरण करतो आणि आमचे वाद मिटतात. घर या भावनेला माझ्या जीवनांत येवढें महत्त्व प्राप्त व्हायला आमच्या आईवडिलांचा सहवास, त्यांनीं आचरलेला गृहस्थधर्म, लोकांना त्यांचेबद्दल वाटणारा आदर, त्यांचीं मुलं म्हणून समाजांत आम्हांला मिळणारी मान्यता यांचा फार परिणाम झाला.

घराविषयीं मला कुठलाच काल्पनिक आदर्श रंगवायचा नाही. आमच्या घरांतहि मतभेद, कडूपणा, अवोले वगैरे गोष्टी घडल्या; नाहीत असें नाही. पण त्या विकोपाला गेल्या नाहीत. आजहि

तें माझें घर : अकरा

आम्हां भावंडांचे स्वतंत्र संसार आहेत, त्यांनाहि शाखा—उपशाखा फुटल्या आहेत, व्यवहारांत सगळ्यांचा सगळ्यांशीं दैनंदिन पत्र-व्यवहारांतहि राहणें कठीण आहे. आमची आई जळगांवच्या घरांत राहते. तेथें एक भाऊ असतो. आई केव्हांतरी चार दिवस आमचे येथें येते. आम्ही केव्हांतरी जातो. पण आमच्या प्रत्येक भावंडाच्या घरांत आईवडिलांचा फोटो आहे व तो आमच्यांतला दुवा आहे.

माझी सगळ्यांत थोरली बहीण नागपूरला होती. ती गेल्याला आज चौवीस वर्षे झालीं. तिचे यजमानहि दहा वर्षांखालीं गेले. तिचीं मुलं—मुली कर्तासवरतीं आहेत. पण तिच्या मनांतली भावना तिच्या सगळ्या मुलांनीं उचलली आहे. मी नागपूरला बहीण गेल्यापासून गेलों नव्हतां. तो वीस वर्षांनीं गेलों. सगळ्यांचीं घरं स्वतंत्र. मुख्य घरांत तर तीन भावांचे तीन संसार होते. एका घरांत चहा घेत होतां, एकीकडे जेवत होतां, एकीकडे झोंपत होतां. एक भाची गांवांतच पण दूर राहते, तिच्याकडे जाऊन राहून आलों. पण एक दिवस प्रश्न निघाला, 'मामा उद्यां कोणाकडे जेवणार?' रविवारची सुट्टी होती. तेव्हां सर्वजण मोकळे होते. मी सुचवलं, 'उद्यां मधल्या घरांतल्या माईच्या जेवणघरांत सगळेच एकदम जेवूं. माई असतांना जेवत होतां तसे ! प्रत्येकानें आपापल्या घरून एकएक जिन्नस करून आणा.' आणि मीं सुचवलं तें त्यांनीं आनंदानं मानलं. त्या वेळीं जांवई नव्हते. हीं मुलं पोरं म्हणण्याइतकीं लहान होतीं. पण आज त्यांचीं मुलं घरांत होतीं. जांवईसुद्धां या जेवणांत सहभागी झाले. रात्रीं अंगणांत सगळ्यांचा गण्यांचा कार्यक्रम झाला. सगळ्यांना अधूनमधून एकत्र आणणारी, परिस्थितिभेद व स्वभावभेद असूनदेखील आपलेपणानें जोडून ठेवणारी शक्ति म्हणजे माईची माया.

बारा : तें माझें घर

माई सगळ्यांची होती आणि सगळीं माईचीं आहेत ही भावना मात्र अजून कायम आहे.

अशा संस्कारांत वाढलेल्या मला घर म्हणजे केवळ अन्न, वस्त्र, निवारा पुरवणारे, चार भिंती आणि एक छप्पर असलेले आश्रयस्थान वाटत नाही. चुना, सिमेंट, वाळू यांनीं वास्तु उभारली जाते. तिला घरपण येते तें त्यांत राहणाऱ्या माणसांच्या एकतेच्या भावनेनें, त्यांनीं एका विचारानें केलेल्या कष्टांनीं, प्रेमाच्या देवाणवेवाणीनें आणि एकत्र भोगलेल्या सुखदुःखांनीं. घरांत देवघर हवं अन् तिथें नंदादीप हवा त्याचप्रमाणें घरांतल्या माणसांत एखादं तरी माणूस सगळ्यांना धरून ठेवणारं हवं. आणि त्या माणसाविषयीं सगळ्यांना जिव्हाळ्याचं प्रेम हवं. तेल वार्तीतून पुढं सरकत रहातं आणि नंदादीप तेवत राहतो तसं या एका माणसाच्या प्रेमाचं सामर्थ्य सगळ्या घरांत स्नेहभावाचा दीप तेवत ठेवतं. आपल्या परंपरेंत आईनं लालन करायचं आणि वडिलांनीं पालन करायचं ही प्रथा होती ती सर्वार्थानं उत्तम होती. आज समाजाची घडीच बदलल्यानं ही परंपरा ढासळूं लागली आहे पण नव्या परिस्थितींतसुद्धां त्यांतील रहस्य दृष्टिआड होतां कामा नये असं मला वाटतं.

नुकतंच मी Sisters of the Night नांवाचं एका अमेरिकन वार्ताहरानं लिहिलेलं पुस्तक वाचलं. त्या पुस्तकांत अमेरिकेंत सध्यां वाढत्या प्रमाणावर असलेल्या छुप्या वेश्याव्यवसायाच्या प्रश्नाची चौकशी लेखकानं केलेली आहे. असा व्यवसाय करणाऱ्या मुलींच्या मुलाखती मिळवून त्या त्यांत एकत्र छापल्या आहेत व शेवटीं निष्कर्ष काढायचा प्रयत्न केला आहे. पण तोहि निश्चित असा लेखकाला काढतां आलेला नाही. पण एक गोष्ट मात्र त्यानें निःसंदिग्धपणें सांगितली आहे ती ही कीं, या मुलींपैकीं

तं माझे घर : तेरा

कुणालाहि चांगलं घर नव्हतं. चांगल्या सुखी घरांत त्या वाढल्या असल्या तर अशा झाल्या नसत्या. मनःपूत घटस्फोटांनीं खिळखिळ्या झालेल्या घरांतून वाढलेल्या या बहुतेक मुली आहेत. कुणाचा वाप सावत्र तर कुणाची आई सावत्र, घराला घरपण नाही, घरांत कुणी कुणाचं नाही. अशा स्थितींत चांगल्या घरांतून होणारे संस्कार साहजिकच या मुलींना कुठले लाभायला ?

हें वाचल्यानंतर माझा घर या संस्थेबद्दलचा अभिमान दृढ झाला आणि प्रेम दुणावले. सुवईस मी नेहमीं राहतां त्या भागांत एका रस्त्याच्या कडेला एका झाडावर एका हातगाडीवाल्यानें दत्ताची तसवीर लावली आहे. समोर दोन खिळे ठोकून त्यावर पणती ठेवली आहे. कित्येक वेळां मी त्या तसविरीला हार घातलेला आणि ती पणती तेवतांना पाहिली आहे. त्या झाडाखालीं फूटपाथवर ती हातगाडी रात्रीं असते. जणुं काय तेथें त्यानें आपलें 'घर'च केलें आहे. आज अनेक लोकांना दुर्दैवानें गृहहीन केलें आहे, पण सुसंस्कृत माणसाला घराची ओढ असते आणि ती असावी हें समाजाच्या अंतिम हिताचें आहे. घर ही सुसंस्कृतपणाची खूण अन् आधारहि आहे.

माझी घराबद्दलची ही भावना म्हणजे केवळ स्वप्नरंजन नाही. ती मला तनमनानें जाणवते. मला केवळ घराच्या कल्पनेचेंच प्रेम नाही तर मातीचेंहि प्रेम आहे. या मातीलाच संस्कारांचा सुगंध लागून घरपणाची भावना निर्माण होते. अन्नवस्त्र मिळालं तरी माणसाची कुटुंब स्थापनेची भूक घरावांचून भागणार नाही. माणसांच्या शिवाय घराला घरपण नाही तसं घराशिवाय माणसांवर माणुसकीचे संस्कार होणार नाहीत. मी दर सुटीला पुण्याच्या घरीं जायचा. तिथून परत जातांना मी साऱ्या घरभर हिंडून घेत असे. तात्यांची खोली, आजीचं देवघर,

चौदा : तें माझें घर

ताईचं स्वयंपाकघर, जिथं जिथं म्हणून मी भजेंत वेळ घालविलेला असेल तिथं एकदां जाऊन तिथल्या स्मृती जागृत करून त्यांत पुन्हा हुंवायची मला संवय होती. इंदूरचं कॉलेज होस्टेल जेव्हां अखेरचं सोडायची वेळ आली - वास्तविक मी इंदूरांत रहायला कंटाळलों होतो व तिथलें शिक्षण संपलें तेव्हां ' सुटलों एकदांचा ' अशीच माझी भावना होती - तेव्हांहि मला वाईट वाटलें. कारण तिथें मीं दोन वर्षे काढलीं होतीं. त्या परिसरातदलहि मला प्रेम निर्माण झालं होतं. निघतां निघतां कॉटवर पुन्हा लोळलों, व्हरांज्यांत पुन्हा जाऊन उभा राहिलों, सगळा परिसर पुन्हा एकदां डोळ्यांत सांठवला. आदल्या दिवशीं तिथला नवलखा बाग, ज्याखालीं मी अभ्यासाला बसत असे तें झाड, गणपतिमंदिर, इतकेंच नव्हे तर ज्या दुकानांत मी अर्ध्या वाटेंत थांबून व्हिटोसो नांवाचं पेय पीत असे तें दुकान, या प्रत्येक आवडत्या ठिकाणीं मी जाऊन आलों होतो.

आणि हें वेड फक्त लहानपणींच होतं असें नव्हे. ज्या धुळ्याच्या गिरणींतल्या वंगल्यांत आम्ही सतरा वर्षे काढलीं तो वंगला सोडतांना मी पुण्याहून मुद्दाम चार दिवस घरीं गेलों होतो. या वंगल्यांत आमच्या घरचीं कितीक कार्ये झालीं होतीं. भाऊचं लग्न, बाळची मुंज, बाबूची मुंज, अप्पासाहेबांचा एकाहत्तरावा वाढदिवस, कुसुमचं लग्न, माझं लग्न, बाळचं लग्न, याशिवाय मंगळागौरीचे समारंभ, दर वर्षीची दिवाळी ! प्रत्येक कार्यांत मागच्या पुढच्या अंगणांत पडणारा मांडव, हिवाळ्यांत पेटणारी शेकोटी, गण्यांच्या बैठका, भांडणतंटे, एकमेकांवर प्रेम करणं, सगळं सगळं - शाळेपासून संसारांत पडेपर्यंत - त्या घरांत घडलं होतं.

जीं भाचरं अंगाखांद्यावर खेळविलीं तीं पुढें मोठीं झालीं,

तें माझे घर : पंधरा

व्यवसायाला लागलीं, संसारी झालीं तरी प्रसंग आला किंवा फारा वर्षांनीं गांठी पडल्या म्हणजे पुन्हा एकदम लहान वाटायला लागतात. नलू डॉक्टर होऊन लांब जायला निघाली म्हणजे ती मोठी झाली आहे हें विसरायला होतं. कॉलेजांत ती आजारी पडून दवाखान्यांत गेली तेव्हां आम्ही पुण्यांत नव्हतो. गाडीतून उतरून घरीं आलों अन् नलूचा निरोप कळला. त्याच पावलीं दवाखान्यांत जाऊन नलूला भेटलों. तिच्या जवळ जाऊन उभा राहिलों अन् तिला विचारलं, 'एकाएकीं तुला काय झालं गं?' अन् तिला एकदम भरून आलं. वास्तविक दुखणं किरकोळ होतं पण ती पडली मेडिकलची विद्यार्थिनी? तिथल्या डॉक्टरनीं तिला लगेच आपल्या दवाखान्यांत येऊन निजून रहायला सांगितलं. ती घरीं सांगायला आली तर आम्ही नव्हतो. ती तशीच निरोप ठेवून दवाखान्यांत गेली. आम्ही येईपर्यंतच्या चार तासांत तिला कधीं नव्हे तें एकाकीपण जाणवलं असावं. मामा-मामींना वधतांच ते बांध फुटले. वास्तविक ती स्वभावानं किती कणखर. पण एखादी पावसाची सर अशीच अभावित नाही का येत? मी तिचे डोळे पुसले, डोक्यावरून हात फिरवला अन् म्हणालों, "अग, आम्ही आहोंत ना इथं!"

आणि म्हणून नलू नोकरीसाठीं दूर जायला निघाली तेव्हां मला ती एकदम लहान वाटली. मी तिला जवळ घेऊन बजावलं 'लांब राहणार आहेस. स्वतःला जास्तीत जास्त जप हो! अन् प्रवासांतसुद्धां काळजी घे.' वास्तविक नलू आतां माझीसुद्धां काळजी घेईल इतकी मोठी अन् कर्तृत्ववान् झाली आहे. पण कांहीं क्षण असे येतात कीं त्या वेळीं मधला काळ अन् अंतर विसरायला होतं. ज्या अदृश्य बंधनांनीं आम्ही बांधले गेलों आहों त्यांची जाणीव होते आणि ती व्यक्त मात्र होते ती

सोळा : तें माझें घर

स्पर्शानं. या स्पर्शानंच मन पालवतं, उत्कट झालेल्या भावना विसांवतात.

माझे वडील गेले त्याच्या आधी पंधरा दिवस मी त्यांना अनुलक्षून ' तें माझें घर ' या नांवाचा लेख ' प्रसाद ' मासिकाकरता लिहिला होता. जोशीबुवा मला म्हणाले, ' तूं तुझ्या वडिलांच्याबद्दल कां लिहित नाहीस ? ' तेव्हा मी सांगितलें, ' माझे वडील मला कितीहि मोठे वाटले तरी सर्वसामान्य वाचकाला त्यांच्याबद्दलचा मजकूर वाचण्याचें कुतूहल वाटावें असें सार्वजनिक जीवनांतलें मोठेंपण, त्यांच्या गांठी कुठें आहे ? पण जोशीबुवांना अशाच मोठ्या माणसांवर एक लेखमाला सुरू करायची होती. तोच या पुस्तकांतला प्रमुख लेख आणि त्याचेंच नांव मी दिलें आहे या पुस्तकाला. ' असा मी तुमच्यावर लेख लिहितों आहे आणि तो प्रसादच्या जानेवारी ५३ च्या अंकांत यायचा आहे ' असें मी वडिलांना कळवलें होतें आणि त्यांनींही तो लेख वाचायला मागितला होता. त्याचें हस्तलिखित आणि प्रुफेंहि माझ्या टेबलावर पडलीं होती. तीं पोस्टानेंहि पाठवतां आलीं असतीं. पण मी डिसेंबराच्या अखेरीस जळगांवला स्वतःच जाणार होतों म्हणून बरोबरच घेऊन जाऊं असें ठरविलें होतें.

पण तेंच चुकलें. पुढचें मला दिसलें नाहीं. घरीं जायला दोन दिवस उशीर झाला. घरीं पांचायच्या आधीं अर्धा तास वडील गेले होते. मी अंतर्वेरी ठरलों होतों. दोन दिवसच आधीं त्यांची शुद्ध गेली होती. तेव्हां लेख यायला दोन दिवस उशीरच झाला होता. तो लेख प्रसादमध्ये आला आणि त्याच अंकांत माझ्या वडिलांच्या निधनाची वार्ता दिली होती. अनेकांना तो लेख वाचून तो मी वडील गेल्यावर लिहिला असें वाटलें. पुढचें स्पष्ट नसलें तरी अस्पष्टपणें मला जाणवलें असावें. म्हणूनच त्याचा सूर तसा

तें माझें घर : सतरा

उमटला असल्यास नकळे.

आमच्या वडिलांवरून आम्हांला अत्यंत आदर व प्रेम असले तरी आम्ही कधी त्यांच्या जवळ असं फारसं जाऊं शकत नव्हतो. गोंदवलेकर महाराजांची त्यांच्यावर कृपा होती आणि त्यामुळे कीं काय त्यांच्या स्वभावांत विलक्षण शांतपणा आला होता. ते स्नानानंतर पांच दहा मिनिटें संध्या करीत व देवाला फूल वाहत; पण या पलीकडे इतर अनेक वृद्ध लोकांप्रमाणे पोथ्यापुराणे वाचणे आणि तत्त्वज्ञानाचा काथ्याकूट करणे त्यांच्या स्वभावांत नव्हते. ते कृत्रांत जात, ब्रिज खेळत, रेडिओ लावत, वर्तमानपत्रे व चांगली पुस्तके वाचीत. आम्ही मुले घरी जमले म्हणजे त्यांना आनंद होई, घरांतील एकंदर कार्यक्रमांत ते रस घेत पण त्यांचा बराचसा वेळ आपल्या उद्योगांत जाई. खूप बोलणे त्यांच्या स्वभावांतच नव्हते. पुढें आम्ही मोठे झाले अन् ते थकत चालले तसतसे आमच्यांतलें हें बरकरणीं अंतरहि कमी होत चाललें. कुणाकडून सेवा करून घेणे त्यांना आवडत नसे. पण आम्हांला ती करावीशी वाटे. पुढें त्यांचा इलाज चालेना तेव्हां तें आमची सेवा घेऊं लागलें. अन् आम्ही सगळे — त्यांच्या सुनासुद्धां — अहमहमिकेनें ती करीत होतो. या घरच्या मुली लग्न होऊन गेल्या तरी मुलीच राहिल्या आणि घरीं आलेल्या सुनाहि मुलीच झाल्या.

हा विस्तार मुद्दाम करायचं कारण असं कीं, जेव्हां वडील गेले तेव्हां आतां ते पुन्हा भेटणार नाहीत, बोलणार नाहीत, कांहीं मागणार नाहीत या विचारांनीं डोक्यांत गर्दी केली. लहानपणीं मला रात्रीं झोप घेत नसे तेव्हां ते जवळ वर्तमानपत्र वाचीत बसत इत्यादि अनेक गोष्टी स्पष्ट आठवूं लागल्या. अन् शेवटचा कां होईना त्यांच्या पायांवरून, अंगावरून, डोक्यावरून हात फिरवावा अशी भावना मनांत प्रबळ झाली. त्यांना अग्नि देण्यापूर्वीसुद्धां मी

अठरा : तें माझे घर

त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांचे दोन हात हातांत घेतले अन् पायांना हात लावून नमस्कार केला. वास्तविक मी इतका भावनावश होणारा नाही. आणि म्हणूनच मला केव्हां केव्हां वाटे कीं मनुष्यदेहाच्या स्पर्शाचीहि आपली ओढ ही विकृति तर नव्हे? निरनिराळीं नातीं योग्य अंतर ठेवून संभाळावीत हें संस्कारांनीं मला शिकविलें होतें. असें असतांहि भावना अनावर झाल्या म्हणजे ही स्पर्शाची ओढ निर्माण कां व्हावी? मित्राच्या पाठीवर थाप मारण्यासून लहान बालकाचें मस्तक अवघ्राण करण्यापर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारांनीं ही ओढ व्यक्त होते. मुलगा कितीहि मोठा झाला तरी कॉलेजांतून घरीं आल्यावर एखाद्या दिवशीं तरी आईच्या मांडीवर डोकें टेकून पडावं असं त्याला वाटतंच.

मानसशास्त्रज्ञ स्पर्शाच्या या भुकेचें विश्लेषण कसेंहि करोत, शाश्वताच्या मार्गें लागलेले आणि सगळ्याच नश्वराचा विकार करणारे तत्त्वज्ञ हा मानवी मनाचा दुबळेपणा मानोत—पण असं तरी मी कसं म्हणूं—कृष्णमूर्तीसारख्या साधुपुरुषानें देखील म्हटलें आहे : “ एखाद्याला प्रत्यक्ष समागमासून जो आनंद प्राप्त होईल तोच आनंद मला आवडणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीच्या हाताला स्पर्श करूनहि मला लाभेल. ” याचा अर्थच असा नाही का कीं, मनुष्य कितीहि सुसंस्कृत असला तरी भावना व्यक्त करण्यासाठीं त्याला स्पर्शाचें माध्यम हवें असतें. एका सत्पुरुषाची गोष्ट मला माहीत आहे. एकानें त्यांच्यापुढें दोन मधुर आंबे ठेवले. आणि ते खाण्याची विनंति केली. त्यांनीं ते स्वीकारून बाजूला ठेवले. कारण कांहीं कारणामुळें त्यांना त्या दिवशीं कांहींहि खावयाचें नव्हतें. पण तो भक्त नाराज झालेला पाहून त्यांनीं ते आंबे हातांत घेऊन त्यांचा वास घेतला आणि त्याला म्हणाले, ‘ बाळ हा आतां तूं कापून खाऊन वच. ’ भक्तानें

तें माझें घर : एकोणिस

तो आंवा कायला आणि चाखून वधितला. त्याला तो केवळ पोर्नसारखा लागला. त्या सत्पुरुषाने त्याचा स्वाद केव्हांच ग्रहण केला होता. टिपूर चांदण्यांत मध्यरात्री सगळीकडे संपूर्ण शांतता असतांना आगण उभे असले तर एखाद्या क्षणीं आपल्या चित्तवृत्ती बहरून येतात. आणि एका अननुभूत आनंदाचा मनाला स्पर्श होऊन जातो आणि त्या स्पर्शाने मन पालवते, वृत्ती केव्हांतरी विसावतात.

हे सर्व जेव्हां मला आठवते तेव्हां स्पर्शाची ओढ ही विकृति नाही याची खात्री पटते. आपल्या सामान्य माणसांची गोष्ट तर सोडूनच द्या, पण प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णालासुद्धां स्पर्शाचे महत्त्व किती वाटत होतं, याचं वर्णन ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायांत केले आहे. ज्ञानेश्वर केवळ तत्त्वज्ञानीच नव्हते पण कवीहि होते; म्हणूनच माणसाच्या भावनांचे महत्त्व त्यांना आकलन झाले असावे. भगवन्ताने अर्जुनाला गीता सांगितली, पण ती त्याला आत्मसात व्हावी म्हणून त्याला आलिंगन देऊन जे त्याला शब्दांनीं समजायचं राहिलं असेल ते आपल्या पुण्यस्पर्शाने समजावून दिले.

मग सांवळा सकंकण । बाहु पसरोनि दक्षिण ॥

आलिंगिला स्वशरण । भक्तराज तो ॥

ऐसें जें कांहींएक । बोला बुद्धीसीहि अटक ॥

तें द्यावया मित्र । खेवाचें केलें ॥

हृदया हृदय एक झालें । ये हृदयींचे ते हृदयीं घातलें ॥

द्वैत न मोडितां केलें । आपणां ऐसे अर्जुना ॥

नराणां प्रथमं तत्रादिप्रथमं, वाप. स्यल्लम
जमुजान ३३...६...६... वि: ...१९...६...
१२...१२...१२... को हि २५...

१

आधारवड

पुण्याच्या रत्नाकर मासिकानं १९३२
७ सालीं तात्यांच्या षष्ठ्यब्दपूर्ती-
समारंभानिमित्त 'केळकर-अंक' प्रसिद्ध केला होता. त्यांत तात्यांचा
'अंधार वड' या कादंबरीचं पहिलं पान छापलेलं आहे. तें पान
मला अतिशय आवडलं. ती कादंबरी अजून अपुरीच आहे. पण
तेव्हांपासून 'अंधारवड' या नांवानं माझ्या मनांत घर केलं. त्या
शब्दाच्या उच्चारान्वयाने कुठल्या तरी भीषणरम्य कल्पनागुंफेंत माझं
मन प्रवेश करतं. आणि मग तो शब्दच मी मनोमय आळवीत बसतो.
आमच्या कौटुंबिक जीवनांतील तात्यांच्या स्थानाबद्दल विचार करतांना
माझ्या मनांत वटवृक्षाचीच कल्पना येते. पण ती अंधारवडाची
मात्र नव्हे -- पण आधारवडाची. आणि तें नांवहि मला मनापासून
आवडतं. प्रचंड वृक्षाच्या छायेखालीं इतर लहान झाडें खुरटतात
असें म्हणतात. पण आमच्या केळकरांच्या कुटुंबांत तात्यांच्या
कीर्तिविस्तारानं इतर कुणाचेहि यशोमार्ग कुंठित झाले नाहींत. उलट

तें माझें घर : १

वडाच्या पारंव्या जमिनींत शिराव्यात आणि त्यांनीं मूळ धरतांच त्यांतूनच नवा वृक्ष फोंफावावा तसंच झालेलं आहे. आणि या नव्या झाडाला जर कांहीं मिळालं असेल तर तो या आधारवडाचा जीवनरसच.

आमच्या आजी आजोवांनीं अत्यंत कष्टाचा आणि काटकसरीचा पण तितकाच समाधानाचा आणि नेकीचा संसार करून आपले तीन मुलगे वाढवले. ते चांगले निवृत्तील एवढीच फार तर त्यांची अपेक्षा असेल. पण संसाराच्या या डावाचं आपलं दान आपल्याला इतकं चांगलं पडलं असेल अशी मात्र त्यांना कल्पनाहि नसेल.

सगळींजणं पूर्ण मार्गाला लागेपर्यंत अप्पासाहेबांनीं संसाराचा बोजा संभाळला. पण त्याचा सगळ्यांनीं सदुपयोगच केला. आमच्या आजीनें तर केळकरांचं घराणं थोर लौकिकाला चढलेलं आपल्या हयातींत बघितलं.

लेखन - भाषण - संभाषण यांतील कुशलता हें तर केळकरांच्या सगळ्या लौकिकाचें आदिकारण माझे थोरले चुलते नाना. ते काव्येतिहास-संग्रह नांवाच्या एका मासिकाचं संपादन करीत आणि ते अकालीं निधन न पावते तर साहित्यक्षेत्रांत त्यांनींहि उत्तम लौकिक मिळवला असता. माझी आई गुजराथेंत जन्मली आणि थोडंफार तेथेंच शिकली. पण केळकरांच्या घरांत पाऊल टाकतांच मराठीतील पहिली स्त्री - नाटककार, कथालेखिका आणि व्याख्याती असा तिनें लौकिक मिळवला. आणि तात्यांचं नांव म्हणजे तर आमच्या कुटुंबाचा हुकुमाचा एकाच. तात्यांनीं लिहिलेलं वाङ्मय जितकं विपुल, तितकंच गुणांनींहि श्रेष्ठ आहे. आणि पुढल्या काळांत ज्या वेळीं आजच्या राजकारणाचाहि विसर पडलेला असेल त्या वेळींहि मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत तात्यांचं स्थान अढळ राहिल.

श्रीधर मला अनेक वेळां म्हणतो कीं, 'आपल्या केळकर -

? : तें माझे घर

कुटुंबियांच्या बोट्यांतून रक्ताऐवजीं शाईच वाहात असली पाहिजे. कारण त्याशिवाय कांहीं आपल्या घरांतल्या इतक्या जणांना लिहायचा नाद लागला नसता !' आमच्या तात्यांनीं इतकं वीस हजार पानं वाङ्मय लिहिलं ना, तरी ते म्हणतात कीं, रोज एक पान रोजनिशीं लिहायची मला संवय असती तर अजून दहा हजार पानं वाचण्या-जोगा मजकूर माझ्या हातून लिहून झाला असता. कारण रोज असे अनेक विचार डोक्यांत येतात कीं, त्यांतून एक पान मजकूर सहज लिहून व्हावा. आणि हा लिहिण्याचा आग्रह ते इतरांनाहि करतात. 'अमका तमका गृहस्थ किती विद्वान् आहे, काय सुरेख व्याख्यानं देतो !' असं म्हटलं म्हणजे ते म्हणतात, 'त्यानं कांहीं लिहिलं आहे का ? त्याच्या विद्वत्तेचा जगाला कांहीं उपयोग होणार आहे का ? लिहायचं मनांत आणलं तर अगदीं सामान्य माणसाला देखील उत्तम आत्मचरित्र लिहितां येईल आणि वाचकांनाहि तें आवडेल. कारण प्रत्येकाच्या आयुष्यांत कितीतरी घडामोडी आणि प्रसंग येऊन गेलेले असतात. मनांत सांठलेलं लिहून काढायची बुद्धि मात्र पाहिजे.'

'प्रसंगीं अखंडीत वाचीत जावें' हा समर्थांचा उपदेश मनापासून कोणी आचरिला असेल तर तात्यांनींच. कुठल्याहि कठीण प्रश्नांची चटकन् उकल करणारी तीक्ष्ण बुद्धि, रसिकता आणि सूक्ष्म विनोददृष्टि यामुळें कुठल्याहि विषय तात्या जितक्या लवकर समजून घेतात तितक्याच लवकर विशदहि करून सांगतात. एकदां देवघरांत मी संध्या करायला बसलों होतो. ताईंनीं मला सांगितलं, 'हातांतलं घड्याळ तेवढं बाहेर काढून ठेव हो; त्याला चामड्याचा पट्टा आहे ना ?' मीं उलट म्हटलं, 'तुम्हांला हरणाजिन, व्याघ्राजिन हीं चालतात, तें नाहीं वाटतं कातडं ?' तात्या जवळच उभे होते. ते हंसत म्हणाले, 'अरे, असा प्रत्येक नियम घांसायला लागलं तर आपल्यालाच

बाहेर राहावं लागेल. कारण आपल्या अंगावर देखील कातडंच आहे. तेव्हां असं कीं, ज्याच्या ताब्यांत देवघर त्याचे नियम वाद न घालतां पाळावे. '

'हास्य-विनोद-मीमांसा' या ग्रंथाच्या लेखनाचें काम सुरू होतें. तेव्हां तर घरांत मोठी मौज असे. त्यांतल्या तात्त्विक विवेचनाचे दृष्टीनें तात्यांचें अनेक ग्रंथांचें परिशीलन चालूंच होतें, पण एरवींहि अनेक विनोदी प्रसंग, चुटके, कोट्या वगैरेंचा पंचनामा सारखा सुरूच असे. आतां स्वतः तात्यांनाच या गोष्टींत गोडी असल्यानें आम्हीं मुलं नवीन नवीन कोट्या, चुटके वगैरे, ऐकलेल्या अगर वाचलेल्या, जेवतांना सांगत असूं. मग त्यावर प्रतिकोट्या झडत आणि हंशा होत असे. त्या वेळीं ज्ञानप्रकाशचा वातमीदार घरीं असता तर रोज त्याला कॉलमभर मजकूर 'कंसांत हंशा' घालण्याकरतां मिळाला असता. Tragic या शब्दाला एकदां प्रतिशब्द 'खेदक' असा कुणी सुचवला, तेव्हां साहजिकच Comic ला 'मोदक' असा शब्द दुसऱ्यानें सांगितला. त्यावर तात्यांनीं मग मोदक शब्द चूक नाहीं, पण योग्यहि नाहीं, तर प्रमोदक म्हणावें असा निर्णय दिला.

'मोदक'वरून आणखी एक गोष्ट आठवली. बापूजी अणे त्या वेळीं घरीं पाहुणे होते. गणेशचतुर्थीचा दिवस असावा म्हणून मोदक केले होते. आम्ही जेवायला बसलों त्याणि जम्नादास मेहता आले. त्यांना तात्यांनीं विचारलें, 'जेवायचें आहे का?' ते नको म्हणाले. त्यावर बापूजी म्हणाले, 'पाहा बरं, आम्हीं काय खातो आहोंत, हें मागाहून कळलें म्हणजे पस्तावाल. त्यावर त्यांच्या पानांतील मोदकांकडे पाहून जम्नादास म्हणाले, 'But the external evidence is not very convincing.' त्यावर तात्या म्हणाले, 'The external evidence might be misleading and if you want to do justice you have to look to the internal evidence

and that you can't know unless you do justice to the dish itself.'

तात्यांच्या सहवासांत असतांना त्यांच्या स्वभावाचे आणखी देखील एक दोन पैलू मला बघायला मिळाले. 'टाईम्स'च्या एका युरोपियन बातमीदारानें त्यांची मुलाखत घेतली आणि त्यांतील फक्त आपल्याला सोईस्कर अशी अर्धीच मुलाखत छापली. पुनः चार दिवसांनीं कांहीं कारणाकरितां तो आला. तात्यांनीं त्याला या हात-चलाखीचा खुलासा विचारला. तेव्हां आपल्याच गुर्मीत, 'मी तुमच्या म्हणण्याला 'टाईम्स'मधून प्रसिद्धी दिली, हीच विशेष गोष्ट आहे; जागा होती तेवढा भाग मी घातला.' असें तो म्हणाला. त्याबरोबर 'मला प्रसिद्धी देण्याकरितां माझीं स्वतःचीं दोन पत्रं आहेत. मला टाईम्सची गरज नाहीं; तूं येथून चालता हो. ज्या दिवशीं तूं चूक दुरुस्त करशील त्या दिवशीं परत माझ्याकडे ये.' असें सांगून तात्यांनीं त्याला बाहेरचा रस्ता दाखवला. तो मनुष्याहि चूक उमगला. त्यानें योग्य ती दुरुस्ती करतांच त्याला उलट चहाला थांबवून घेऊन तात्यांनीं आपल्या मनाचा सरळपणाहि दाखवला.

बापूजी अणे आणि तात्या यांचा स्नेह जवळून पाहायला मिळणें हीहि एक आमच्या भाग्याची गोष्ट आहे. बापूजी तर आम्हांला घरच्यापैकींच एक वाटतात. १९३३ सालीं ते काँग्रेसचे प्रेसिडेंट असतांना त्यांचा मुक्काम गांधीजींच्या पुण्यांतील वास्तव्यामुळें, दोन तीन महिने आमचेकडेच होता. तेव्हांपासून आतांपर्यंत मी पाहात आलों आहे कीं, राजकीय मतभेदांमुळें त्यांच्या परस्परांविषयींच्या स्नेहादरांत थोडेंसुद्धां अंतर पडलेलें नाहीं. या स्नेहाचा उल्लेख नुकताच बापूजींनीं मोठ्या कौतुकानें एका व्याख्यानांत केला होता. त्या वेळीं मतभेद आणि स्नेह याबद्दल तात्या म्हणाले, 'आमचा

स्नेह हा अभ्रकाच्या पातळ पडद्याप्रमाणे आहे. त्यामुळे दोघांचे मतभेद कितीही तीव्र असले तरी अभ्रकांतून ज्याप्रमाणे विजेचा प्रवाह जाऊ शकत नाही, त्याप्रमाणे परस्परांच्या विचारांचे अंतर जरी त्या पडद्यांतून दिसत असले, तरी त्यांचा एकमेकाला धक्का लागत नाही. ' बापूजी स्नानसंध्याशील असे कडवे ब्राह्मण, तात्या त्या मानाने सुधारक; तरीहि तात्या हिंदुसभेचा पाठपुरावा करणारे तर बापूजी काँग्रेसचा पाठपुरावा करणारे; असे अनेक विरोध आणि विरोधाभास असूनहि या दोघांचा स्नेह मात्र अकृत्रिम असावा हेहि कौतुकाचेच नाही काय ?

तात्या एरवीं अगदीं संथ आणि शांत; पण माझ्या लहानपणीं मी एकदां त्यांच्या डोळ्यांत अश्रु उभे केले होते. ती गोष्टहि योगायोगानेच घडली. आज सुमारे वीस वर्षे झालीं त्या गोष्टीला. पण मला तो दिवस अजून स्पष्ट आठवतो. उन्हाळ्याच्या सुटींत ' पुण्याच्या घरीं ' राहायला जायचा पायंडा मी त्याच वर्षीपासून पाडला होता. पुण्याला राहायला जायची ओढ मला दुसऱ्या एका कारणाने असे. तें म्हणजे माझी आजी. ती त्या वेळीं पुण्याच्या घरीं असे. आणि साऱ्या बालपणाच्या आयुष्यांत मी जर कोणावर मनापासून भक्ति ठेवली असेल, तर ती आजीवर. आणि तिची माझ्यावरची मायाहि तशीच अलोट आणि अद्वितीय होती. तिचं चित्र आक्यानं ' आई ' या ' हंसऱ्या निर्माल्यां 'त उत्तम रेखाटलं आहे, हें खरं. पण कुठल्याहि चांगल्या शब्दांनीं वर्णन करण्यापलीकडचं तिचं कर्तृत्व आणि माया होती. आमच्या दोन्ही घरचा एक नाजूक पण बळकट दुवा म्हणजे आमची आजी. आणि तिची सगळ्या घरांत माझ्यावर माया म्हणून मीहि वरांतला कौतुकाचा विषय होतो.

जसजसे सुटीचे दिवस संपत आले व धुळ्याला परत जायचा दिवस जवळ येत चालला, तसतसा मी रोज आजीला म्हणे, ' आजी,

६ : तें माझें घर

आतां तुमच्याजवळ राहायचा एक दिवस कर्मी झाला. आतां तीनच दिवस उरले ... आतां ... दोनच दिवस उरले.' आणि मग जसा जायचा दिवस आला तसा मी मनांत अगदीं गडबडून गेलों. सकाळीं उठल्यापासून जेवण होईपर्यंत मी कसातरी वेळ काढला; जेवण करून कपडे घातले. बाहेर टांगा आला. आणि मी घरच्या पद्धतीप्रमाणें वडील मंडळींना नमस्कार केला. त्यांत फक्त आजीला वगळलं. आजी दारांत उभी होती. शेवटीं तिला नमस्कार करायला आलों मात्र आणि मनाचा बांध फुटला. व्यायशीं वर्षांची माझी आजी एवढी करारी, मनानं खंवीर पण जवळ गेल्याबरोबर लहान मुलाप्रमाणेंच रडूं लागली. आमचे तात्या संथ, कित्येक खरोखरी मोठे दुःखाचे प्रसंग त्यांनीं शांत मनानें सोसले, पण या प्रसंगां त्यांचेहि डोळे भरून आले. जणुं कांहीं पुढें घडणारें आमच्याबरोबरच त्यांनाहि जाणवलें होतें.

योगायोग असा कीं, मी सहज म्हटलेले शब्द खरे झाले. आजीच्या सहवासांतले 'फक्त दोन दिवस उरले, आतां एकच उरला' म्हणून उच्चारलेले शब्द खरे झाले. मी धुळ्याला गेलों आणि तीनच महिन्यांनीं आजी स्वर्गवासी झाली. पण तो क्षण तात्याहि विसरले नव्हते म्हणूनच पुढें प्रत्येक सुटींत आजी नव्हती तरी 'पुण्याच्या घरीं' जायची माझी ओढ कायमच राहिली.

आपलं घर सगळ्यांना उघडं असावं, कुणालाहि आपली भेट घेतां यावी, कुणाचंहि होईल तें काम आपल्या हातून पार पडावं अशाच वृत्तीनें तात्या व्यक्ति आणि संस्था यांशीं वागत आले. या कामीं मतभेद त्यांच्या कधींहि आड आले नाहींत. उलट अनेक वेळां असं घडलं कीं, ज्यांनीं त्यांचा हेवा, द्वेष अगर मत्सर केला त्यांचं बरं करायची वेळ येतांच जवळच्यापेक्षां त्यांचंच त्यांच्या हातून अधिक बरं घडलं आणि म्हणून मी अनेक वेळां

त्यांना म्हटलेलें आहे 'तात्या, तुमचं शत्रुत्व पत्करलं तरच एखाद्याचं काम चटकन् होतं !' पण तें कसंहि असो; त्यांच्या जीवनाचं मोल आजच्या राजकारणांत कांहींहि ठरो आणि उद्यांच्या वाङ्मयांत कांहींहि मोजलं जावो, आम्हां केळकर कुटुंबांतील मंडळींना तात्यांचं नांव हा एक जोडणारा धागा वाटतो. आमची आजी ही एक आमच्या घरगुती जीवनांत एकत्व राखणारी शक्ति, एक आधार, अशी आम्हांला वाटत असे. तसेच आमचे तात्या आमच्या कौटुंबिक जीवनांतील एक दुवा आणि सामाजिक जीवनांतील मोठा आधार वाटतात आणि म्हणूनच मी त्यांना ज्या वटवृक्षाची उपमा दिली त्याचं नांव आधारवड !

—दीपावली, १९४६

२

आधारवड उन्मळून पडला

आमच्या तात्यांना दिलेली आधार-
वडाची उपमा अत्यंत समर्पक
होती हे मला नुकतंच पुनः एकदां पटलं. पण तें एका आत्यंतिक
दुःखाच्या प्रसंगी ! आणि तो प्रसंग म्हणजे तात्यांच्या निधनाचा !
गेल्या महिन्याच्या चौदा तारखेला सायंकाळीं ओंकारेश्वरावर तात्यांच्या
मृण्मय देहाला अग्निसंस्कार करायला ज्या वेळीं हजारोनीं लोक जमले
होते त्या वेळीं त्या समुदायासमोर भाषण करतांना श्री. प्र. के. अत्रे
यांनीं त्यांना वटवृक्षाची उपमा दिली आणि नंतर दोन दिवसांनीं
झालेल्या सभेंत पंतप्रधान बाळासाहेब खेर यांनींहि त्यांना वटवृक्षाचीच
उपमा दिली.

पण माझी उपमा समर्पक असल्याची ग्वाही शब्दांनीं मिळण्या-
पूर्वीं सकाळींच ज्यावेळीं तात्यांची निधनवार्ता ऐकून मी 'पुष्करणी'-
वर गेलों, त्या वेळीं तेथील दृश्य पाहून माझी मनोमन खात्री पटली
कीं, तात्या खरोखरच आमचा आधारवड होते. घरांत शिरावयाचा

तें माझें घर : ९

जो मधला दिवाणखाना होता त्यांतच अगदीं समोर तात्या, रात्रीं जसे खालीं येऊन निजले तसेच शांतपणें निजलेले दिसत होते. आदल्या संध्याकाळीं मला ते भेटले तेव्हां त्यांची होत असलेली तगमगहि थांबली होती आणि त्यांचें बोलणेंहि थांबलें होतें आणि तें मात्र कायमचेंच ! आम्हांला पहिली गोष्ट हवी होती आणि दुसरी नको होती. पण दैवानें तें आमच्या हातांत ठेवलें नव्हतें !

मधल्या दिवाणखान्याला समोरच्या बाजूनें आंत जाण्यासाठीं दार आहे. दारासमोर एक लांकडी पडदा ठेवला होता. त्यापलीकडे माडीवर जायच्या जिऱ्याला लागून एक कॉट घातली होती. त्यावर रात्रीं तात्या निजले होते. तात्या रोज रात्रीं माडीवरच झोंपत असत, किंवाहुना त्यांचा बराचसा दिवस वरच जात असे. चहा, आंघोळ व जेवण वगैरे नैमित्तिक गोष्टीकरतां खालून घंटेचें बटन दाबलें कीं तात्या खालीं येत. उन्हाळ्यांत मात्र दुपारच्या वेळीं खालच्या मजल्यावरच्या त्यांच्या खोलींत आणि सायकाळीं बागेत अगर अंगणांत त्यांचा वावर असे. ते अगदीं शांतपणें झोंपलेले दिसत होते. आणि उशापायथ्याशीं घरांतलीं सगळीं शहाणीसुर्ती मोठीं माणसंहि जमून रडताहेत असं मीं पाहिलं तेव्हां मला क्षणभर त्याचा अर्थच कळेलना. त्यांच्या निधनाची वार्ता मला सकाळीं ७।। वाजतां कळली. आणि मुंबईला टेलिफोन करायला सांगून मी ताबड-तोव घरीं आलों होतो. पण तोंपर्यंत या वार्तेचा अर्थच मला उलगडला नव्हता असं मला वाटतं. आणि ही सगळी मंडळी तात्यांच्याभोंवतीं अश्रु ढाळतात असं मीं पाहिलं आणि तात्या शांतपणें निजलेले पाहिलें तेव्हां मला वाटलं कीं, तात्या एकदम उठून म्हणणार, ' काय वेडे आहांत रे ! तुम्हांला रडायला झालंय काय ? म्हणजे मी काय थोडा जास्त वेळ झोंपूंहि नये काय ? ' पण पुढल्याच क्षणीं माझ्या लक्षांत आलं कीं रडणारे वेडे नव्हते तर

१० : तें माझें घर

तात्यांच्या गुपचुप महाप्रयाणामुळे त्यांना खरोखरीच वेड लागण्याची पाळी आली होती !

अक्का, बापू, अण्णा तिथें होते, माझ्या तीन्ही भावज्या तिथें होत्या, त्यांचीं मुलं होतीं. सगळीं दुःखी होतीं, पण त्यांची माउली— आमच्या ताई— तिथें होत्या, त्यांच्या दुःखाचें वर्णन कसं करणार ! ताई मुलानातवंडांची माउली असल्या तरी तात्यांची साउली होत्या. जुन्या सांस्कृतिक वळणामुळे व त्यांच्या आचारधर्मपरायण वृत्तीमुळे, तात्यांच्या सार्वजनिक जीवनांत त्या कमी दृष्टीस पडल्या असल्या तरी देव न मानणाऱ्या तात्यांच्या जीवनांत ताईची पुण्याई सांवली-सारखी त्यांच्या मागे होती यांत मला तिलप्राय शंका वाटत नाही. आणि तात्यांना देखील याची पुरेपूर जाणीव होती. सुमारे दोन तीन वर्षांपूर्वी आमच्या घरीं चोरी झाली आणि त्यांत ताईची नथ देवापुढें होती ती चोरीला गेली आणि नथ नाहीं म्हणून ताईचा नित्याचा देवधर्म अडला. पण एरवीं कधींहि व्यवहारांत न बघणारे तात्या, पण त्यांनीं मुंबईहून नथ नकळत मागवली व ती घरीं येणार त्या दिवशीं ही गोष्ट ते घरांत बोलले.

ताईचं दुःख पाहून मला भडभडून आलं. माझ्या अंतर्मनापर्यंत तात्यांच्या निधनाची वार्ता आतां मात्र पोंचली. मी तात्यांच्या पायाशीं गेलों आणि त्यांच्या पायावर डोकं ठेवलं. त्यांच्या उशागती आलों आणि त्यांच्या त्या भव्य कपाळाला आणि स्तब्ध छातीला हातांनीं स्पर्श केला. छे ! तात्या आतां माझ्याशीं बोलणार नव्हते ! मीं माझीं अनेक विषयांवरचीं मत त्यांना सुनावलीं तरी तीं शांतपणानं ऐकून घेऊन मध्येंच काहींतरी मार्मिक शिरा देणार नव्हते, अगर जुनी आठवण सांगणार नव्हते. आज इतरांनींच केवळ त्यांच्या आठवणी काढून अश्रु ढाळायचे होते.

ताईना एक एक जुन्या आठवणी होत होत्या. तात्यांनीं

तें माझे घर : ११

दिलेलीं आश्वासनं आटवत होती. पण तात्यांना मात्र सगळ्या गोष्टींचा जणुं विसरच पडलेला होता. ते आपल्याच निद्रंत मग्न होते. हळूहळू माणसं यायला सुरुवात झाली. प्रत्येक नवीन येणाऱ्या माणसाला तात्यांना तशा स्थितींत बघून दुःखाचा उमाळा येई आणि तें बघून ताईचे कढ पुनः अनावर होत.

माझ्या भावज्या घरांत आल्या तेव्हां चौदा पंधरा वयाच्या असतील. आज त्या प्रत्येकीला या घरांत येऊन सुमारे पंचवीस वर्षे झालीं होती. या आधारवडाच्या छायेखालीं आल्यानंतर पंचवीस वर्षे तो अनेक अंगांनीं अधिकाधिक विस्तृत आणि भव्य झालेला त्यांनीं पाहिला होता आणि दिवसगतीनें त्यांना तो अधिकाधिक आदरणीय आणि पूज्य होत गेला होता. आज त्यांच्या मुली व मुलं मोठीं झालीं आहेत. आणखी दोन चार वर्षांनीं त्यांच्या सुना त्यांच्या घरीं येतील. आज त्यांचे सगळ्यांचे संसार स्वतंत्र आणि सुखाचे झाले आहेत. पण तरीदेखील तात्यांच्या निधनानं या सर्वांना आपले संसार पोरके झाल्यासारखे वाटत होते आणि तसं वाटलं तर नवल नाहीच. कारण तात्यांच्या नुसत्या अस्तित्वानं 'पुष्करणी' कांठोकाट भरून वाहात होती. पुढारी असोत, मंत्री असोत अगर संस्थानिक असोत, या घरांशीं आल्यावर ते आपण होऊन वांकत आणि विनम्र होत तें केवळ तात्यांच्या व्यक्तिमत्त्वानं. जाणारा येणारा त्या घराकडे पाही आणि तें 'केळकरांचं घर' म्हणून आदरयुक्त कुतूहलानं बाजूच्या झाडांतून आंत डोकावी, तें कुठं बांकावर बसलेले अगर बागेंत हिंडणारे 'तात्यासाहेब' दिसतात का हें पाहण्याकरतां ! तें सगळं आज संपणार होतं. सायंकाळपर्यंत लोकगंगेचा एकदां शेवटचा महापूर येऊन मग सगळं संपणार होतं !

माझ्या पाठोपाठ माटे आले; मग अण्णासाहेब भोपटकर, बाबुराव गोखले वगैरे मंडळी आली; रेडिओला फोन केला.

१२ : तें माझें घर

स्मशानयात्रेची वेळ, मार्ग व कार्यक्रम ठरला आणि छापायला गेला. व्यवहारचक्राची चाकं हलू लागलीं.

माणसं येत होतीं आणि जात होतीं. पण रोज सगळ्यांची हंसतमुखानं दखल घेणारे तात्या आज शांत पडून होते. डोळे मिटलेले आणि मुखावर भाव गाढ झोपेचा. कुठलीहि विकृति मृत्यु त्यांच्या मुखावर निर्माण करू शकला नव्हता.

दिसो लागे मृत्यु परि न भिववूं तो मज शके

तयाच्या भेटीचें असत मजला ज्ञानचि निक्कें

असें जें तात्यांनीं लिहून ठेवलें होतें तें अगदीं खरें होतें. त्या वेळीं आम्हांला ही कविता सांपडली नव्हती पण त्यांच्या त्या ओजस्वी स्तब्धतेचें राहून राहून कौतुक वाटत होतें. अकराच्या सुमारास काँट जरा पुढें ओढली आणि मानेखालीं उशा देऊन तात्यांना किंचित् बसतें केले; कारण मंडळी हार घालायला येत होती. त्यांचें तें किंचित् पुढें वांकलेलें मस्तक जणूं सुचवीत होतें कीं, ते मृत्यूला अभिवादनच करीत आहेत. 'हात जोडले आहेत, हांकेची वाट पाहात आहे' असें जें गतगोष्टींत त्यांनीं लिहून ठेवलें तें केवळ गद्यकाव्य नव्हतें. तें काव्य मरतां मरतांहि तात्यांनीं जगून दाखवलें होतें. त्यांचें तें किंचित् नत असल्यामुळें सबंध दृष्टीस पडणारे तुळतुळीत मस्तक आणि गोरेंपान तेजस्वी मुख पाहून हा कोणी राजयोगी तर समाधिस्थ झाला नाही ना असेंहि वाटत होतें; आणि तोच भाव अखेर दहनापर्यंत कायम राहिला होता.

कांहीं वेळानें सगळ्यांनीं ताईना कसें बसें किंचित् शांत करून घरांत नेलें तर आत्यावाईंनीं हलकल्लोळ केला. इतका वेळ घातलेला बांध फुटला. आणि मग आपलें दुःख गिळून ताईना त्यांचें सांत्वन करावें लागलें. जो तो आरल्या परीनें दुःखाला बांध घालण्याचा प्रयत्न करीत होता. पण तें मधूनच अनावर

होत होते. सगळ्यांत मोठा वापू आणि सगळ्यांत लहान आमचा वावू ! दोघं एकमेकाजवळ बसले, एकमेकांचं सांत्वन करायला म्हणून जवळ आले आणि गळ्यांत गळा घालून रडूं लागले. संध्याकाळीं विठ्ठल आला आणि आपल्या मुलाला मिठी मारून ओक्साबोकशी रडला. वाळ आला आणि ताईना भेटला. पुन्हा तोच प्रकार. सगळे समंजस शहाणे पण त्या क्षणाला सगळे वेडे झाले होते.

पण ही घरच्यांची गोष्ट सोडा. जे बाहेरचे आलेले त्यांचीहि तीच अवस्था ! शंकरां, हजारों माणसें ही बातमी ऐकतांच अंत्य-दर्शनाला येऊन गेलीं. त्यांत ज्यांचे थोडेफार प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष ऋणा-नुबंध होते त्यांची अशीच केविलवाणी अवस्था झाली होती. जात नाहीं, पात नाहीं; स्त्री नाहीं, पुरुष नाहीं; लहान नाहीं, थोर नाहीं; गरीब नाहीं, श्रीमंत नाहीं; कुठलाहि भेद या येणाऱ्या मंडळींत करणं शक्य नव्हतं. कुणी नमस्कार करून जाई, कुणी पायांवर डोकं ठेवून जाई, कुणी हार घालून जाई, कुणी एखादा बरोबरीचा म्हातारा येई, तात्यांच्या तोंडाकडे टक लावून बघे आणि मोठ्याने म्हणे, ' तात्या, गेलांत ? ', कुणी म्हणे, ' तात्या, भेटायला आलों होतो ! ' पण सगळ्यांना एकच उत्तर, ' मी समाधानाने जातो आहे; तुम्ही कुणीहि शोक करूं नका. जा; परमेश्वर तुमचं भलं करो ! '

सकाळीं कांहीं मंत्री येऊन हार घालून, वंदन करून गेले. बारा वाजतां 'प्रभात'च्या मंडळींनीं येऊन फिल्म घेतली. दुपारीं अत्रे येऊन हार घालून गेले. तात्यांच्या शवाकडे पाहात कपाळाला हात लावून बसले होते म्हणे ! आणखी कितीक येऊन गेले. जे पूर्वी कधींच आले नव्हते ते येऊन गेले; ज्यांनीं बेलगाम टीका केली तेहि येऊन, साश्रु नयनांनीं परत गेले. मग ज्यांनीं ओव्या गायल्या त्यांचे डोळे पाणावले असले तर नवल नाहीं. तात्यांच्या चेह-यावरील

शांत भाव कायमच होता. ' हा मृत्यु कीं ही समाधि ' असें नांव दिलेला लोकमान्यांचा एक फोटो आहे; त्या फोटोत लोकमान्य दिसतात तसें तात्या दिसत होते. त्यावेळीं घेतलेला फोटो आजही ही गोष्ट सांगेल.

पहातां पहातां चार वाजले. ताई एकदां शेवटचें दर्शन घेण्याकरतां बाहेर आल्या. सदुसष्ट वर्षांचा सहवास त्यांना आतां अंतरणार होता. इतक्यांत मुंबईस असलेलीं मुलंमाणसं आलीं. पुन्हां एकदां मनःक्षोभाचा क्षण आला. पण ताईचं धैर्य दांडगं. त्यांनीं एकदां तात्यांच्या छातींवर मस्तक ठेवलं, तात्यांच्या मुखाकडे अखेरचं वधितलं आणि तोंड फिरवून अक्काचा हात धरून त्या शांतपणें आंत गेल्या. शव घरांतून अंगणांत गेलं. इतक्यांत प्रधानमंत्री बाळासाहेब खेर इतर सहकाऱ्यांसमवेत आले. त्यांना दर्शन देऊन तात्यांनीं ' पुष्करणी ' कायमची सोडली.

मी खिडकींतून येणाऱ्या जाणाऱ्या मंडळींकडे आणि जमलेल्या गर्दीकडे वघत होतो. कुठले कोण आणि कुठले कोण ! पण त्यांच्या भावनेचें स्वरूप पाहून तात्यांनीं काय कमाई केली याचा मला कांहींसा बोध झाला. येथें सर्वांना मुक्तद्वार असे. येथें सर्वांची दाद लागे. मनोहर ग्रंथमालेकडून एखादी सवलत हवी असली तरी खेड्यापाड्यांतले भोळे भाविक या घरीं दाद मागत; य. गो. प्रकाशनानं एखाद्या पत्राचं उत्तर वेळेवर पाठवलं नाही म्हणून लोक येथें तक्रार करीत; आणि मग तीं सर्व पत्रं त्या त्या ठिकाणीं पांचविलीं जात. पण अशी गर्दी या घरांत कधींच झाली नव्हती. तात्यांच्या जवळ बुवाबाजीचं भांडवल नव्हतं आणि गर्दी संभाळायला लागणारं वैभवहि नव्हतं. आणि अलिकडे बहुतांशीं ते निवृत्तहि झाले होते. आणि म्हणूनच पुष्करणीवर अशी गर्दी मी कधीं पाहिली नव्हती. ' आज तात्या गेले,

आपल्यांतून कायमचे गेले ' असें कळतांच मात्र तेथें केवढी यात्रा लोटली होती.

पुष्करणींतून स्मशानयात्रा निघाली ती दोन्ही जिमखान्यांवरून लकडीपुलावर आली. साहित्य परिषद, महाराष्ट्र मंडळ, वाङ्मय-शोभा कार्यालय यांचे हार घेत घेत तात्या महायात्रेचा मार्ग आक्रमीत होते. खांदा देण्याची आणि शक्य ती अखेरची सेवा करण्याची लोकांत अहमहमिका लागली होती. सारे व्यवहार सकाळपासून आपण होऊन बंद झाले होते. स्मशानयात्रेच्या मार्गावर छपरावरून, गळ्यांतून जागा सांपडेल तिथें लोक अखेरच्या दर्शनाला थव्याथव्यांनीं जमले होते. सारा गांव या महापुरुषाच्या दर्शनाला लोटलेला पाहून या महापुरुषाच्या घराण्यांत जन्म झाला म्हणून त्या अतीव दुःखाच्या क्षणीं सुद्धां धन्यता वाटत होती. वाङ्मय-शोभा कार्यालयाच्या जरा पुढें देसाई लॉजपार्शीं दुसरा एक महापुरुष तात्यांच्या दर्शनाकरितां उभा होता. स्वातंत्र्यवीर सावरकर मुंबईहून दुपारच्याच गाडीनें आले होते. अत्यंत विकल मनस्थितींत साश्रु नयनांनींच तात्यांना हार घालून तात्यांराव जड पावलांनीं महाराष्ट्र मंडळाकडे निघाले. तात्यांना थांबणं शक्य नव्हतं. सारा गांव थव्यथव्यांनीं रस्त्याच्या दुतर्फा दर्शनासाठीं उभा होता. तात्यांनीं जास्तीत जास्त लोकांकरतां शक्य तेवढें आयुष्यभर केलें होतें. यावेळीं लोक तरी कसे थांबतील ! हारांवर हार पडत होते. ठिकठिकाणीं पुष्पवृष्टी होत होती. त्या सगळ्या सत्काराचा स्वीकार करीत; शेवटचा निरोप घेत तात्या गायकवाड वाड्यापार्शीं आले. तात्यांना सगळ्यांत प्रिय असेल तर टिळकांचा केसरी ! केसरी कार्यालयाचा निरोप घेऊन त्यांनीं सरळ स्मशानभूमीचा मार्ग धरला. त्यांनीं पंचमहाभूतांचें ऋण फेडण्याकरतां तनुत्याग केला होता. ती निष्प्राण तनुहि आतां अग्निनारायणाच्या स्वाधीन

करायला हवी होती. प्रसंग कितीहि कट्टु असोत, वेळ आली म्हणजे ते पत्करायलाच लागतात. याच देहाला काल अभ्यंग-स्नान घडलं होतं; पण आज त्याच देहाला जीवनयज्ञसमाप्तीचें निदर्शक अवभृत्स्नान घडायचं होतं. रेडिओवरून बातमी सगळी-कडे पांचली होती. मुंबईपलीकडचीं माणसं येणं शक्य नव्हतं. वडील बंधु अप्पासाहेब तेहि आज येऊं शकत नव्हते. बंधुतुल्य बापूजी अणेहि रात्रीपर्यंत येऊं शकले नाहींत. भाग्याची गोष्ट एवढीच कीं तात्यांना 'गुरुवर्य' म्हणून संबोधणारे स्वातंत्र्यवीर सावरकर मात्र उपस्थित होते. सावरकरांनीं अखेरचा क्षण साधला हें तर खरेंच पण आग्नि द्यायला बापू, अण्णा जवळ असल्याचा तात्यांच्या आत्म्याला जितका आनंद झाला असेल तितकाच, किंवाहुना अधिकच आनंद, तात्यांची गुणवत्ता, बुद्धिमत्ता आणि त्यांच्या जीवनाचं मोल यथायोग्य जाणणारे आणि या 'शमी वृक्षा'ने टिळकांचीं संभाळलेलीं शस्त्रास्त्रें अतुल धैर्यानें परजणारे स्वातंत्र्यवीर सावरकर मंत्राग्नि देण्यापूर्वीं अभिवादन करायला हजर असल्यानें, तात्यांच्या विदेही आत्म्याला झाला असेल !

भाषण करायला जाण्यापूर्वीं अतिशय थकलेले असे सावरकर खालीं चिता रचली होती तेथें आले. जवळच शव आणून ठेवलें होतें; त्याच्याजवळ जाऊन ते थांबले. कांहीं क्षणच ते तेथें होते. भरून आलेल्या अंतःकरणानें, निःशब्दपणें त्यांनीं तात्यांचा निरोप घेतला. मनोमन ते दोन महापुरुष काय बोलले असतील तें त्यांचें त्यांनाच माहीत ! पण तो देखावा मात्र अत्यंत हृदय-स्पर्शी होता. आणि माझे परम भाग्य म्हणूनच थोडा दुरून कां होईना तो मला पाहतां आला. मी टिळकांना अगदीं लहानपणीं एकदांच पाहिलें होतें. गोखल्यांचें नांव तर ऐकूनच माहीत. पण गोखल्यांच्या स्मशानयात्रेस टिळक हजर होते, तेव्हांहि असाच प्रसंग

घडला असेल असें वाटतें.

भाषणें झालीं. मंत्राग्नि दिला गेला. तात्यांचा देह भस्मीभूत झाला; त्याला पुनरागमनहि नाहीं. आमचे प्रिय तात्या आम्हांला आतां पुन्हा दिसणार नाहीत या कल्पनेनें मन वधिर झालं होतं. बापूजी येतील; उद्यां आई आणि अप्पासाहेबहि येतील. पण त्यांनाहि तात्या आतां दिसणार नाहीत ही कल्पनाहि सहन होत नव्हती. रात्रीं घरीं येऊन निजलों. दिवसभराच्या थकव्यानें रात्रीं रोजच्यापेक्षांहि गाढ झोंप लागली; पण पहांटें जाग आली. आदला दिवस आठवूं लागलों तर वाटलें आपण अजून स्वप्नांत तर नाहीं ना ! काल सकाळीं उठलों तें किती प्रसन्न मनःस्थितींत. त्याच्या आदल्याच दिवशीं तात्यांना भेटून आलों. लेख आणला. तासभर गप्पा मारल्या. रात्रीं दिवाळी साजरी केली आणि काल सकाळीं ७॥ वाजेपर्यंत किती आनंदांत होतो. पण तेव्हांपासून दैवगति बदलली. आनंद ओसरला. आणि कालचा तो सगळा दिवस ! एक एक प्रसंग डोळ्यांपुढें उभा राहूं लागला. वाटलें, खास आपण स्वप्नांतच आहोंत. म्हणून नीट डोळे उघडून भोंवतीं पाहिलें. त्या प्रसंगाकरितां बोलावलेले आप्तस्वकीय माझ्याभोंवतींच निजलेले होते. छेः ! तें स्वप्न नव्हतें. स्वप्नांतहि नव्हतें तें घडलें होतें. मग विछान्यावरहि चैन पडेना. उठलों, घराबाहेर पडलों. एका नेहमींच्या चहाच्या दुकानांत शिरलों. तिथला मॅनेजर तात्यांचा महान् भक्त ! त्यानें सगळीं वर्तमानपत्रें घेतलीं होतीं तीं पुढें केलीं. मोठमोठे मथळे होते त्यांत. तात्यांच्या नांवामागे 'कै.' हें उपपद लावलें होतें. तें एक अक्षर पाहिलें मात्र आणि जखमेची खपली काढावी तसें वाटलें. डोळे भरून आले. समोर नीट अक्षरें दिसेनात. मुकाट्यानें उठलों आणि घरीं आलों.

रात्रीं आई आणि अप्पासाहेब आले. आई सांगत होती,

१८ : तें माझें घर

जळगांव रेडिओवर अप्पासाहेबांनीं बातमी ऐकली मात्र आणि लगेच त्यांची गत केविलवाणी झाली. ते लहान मुलासारखे रडले. त्यांच्याकडे बघवेना. पण इथे येईपर्यंत अप्पासाहेबांनीं तें दुःख गिळलें होतें. ते घरांत आले आणि त्यांच्याभांवतीं सगळींजणं जमलीं. वावटळीनें घराचं एका बाजूचं कौलार उडालं तर घरांतलीं माणसं दुसऱ्या छपराखालीं यावीं तसं तें दृश्य दिसत होतं. ते आले ते प्रथम ताईच्याजवळ गेले आणि म्हणाले, 'दुर्गा, अजून मी आहे ना? तूं कांहीं आमच्या घराची केवळ सासुरवाशीणच नाहीस. तुला आठवतात ते लहानपणचे दिवस?' आणि तें खरंच होतं. आमच्या ताई जन्माला आल्या त्याच मुळीं केळकरांच्या शेजाराला. आणि त्या या घराच्या सून व्हायच्या हें आधींच ठरलेलं होतं. या सगळ्यांचं बालपण एकत्र गेलं होतं आणि म्हणूनच त्या पुढें तात्यांच्या सहधर्मचारिणी झाल्या तरी त्या आधींपासूनच अप्पासाहेबांनीं अंगाखांद्यावर खेळवलेली बहिण आहेत. ताईना आज आभाळ फाटलेलं वाटतं आहे. पण त्यांच्या मनाचं जर कुणी अंशतः तरी समाधान करूं शकेल तर ते फक्त एकटे अप्पासाहेबच.

दहाव्या दिवशीं तिलांजलि देऊन आलों. अप्पासाहेब येईपर्यंत कावळा पिंडाला शिवला नव्हता. अप्पासाहेबांनीं तिथं पाऊल ठेवलं आणि कावळा पिंडाला शिवला. कदाचित् या कल्पनाहि असतील; पण असं घडलं एवढं मात्र खरं !

अजूनहि मी पुष्करणीवर जातो तेव्हां अजूनहि असं वाटतं कीं, 'खरंच, वर तात्यांच्याकडे जाऊन आलं पाहिजे !' अजून असं वाटतं कीं, बाहेर बांकावर दिसत नाहीत पण ते बागेत असतील ! पण पांच मिनिटं थांबूनहि तें परिचित खाकरण आणि ती परिचित हांक 'कसं काय हो' हीं कानांवर येत नाहीत.

आणि मग खात्री पटते कीं, 'छे: ! आतां कुठली ती हांक. तात्या गेले हेंच खरं !'

आभाळ आलं नव्हतं. सोसाट वारं सुटलं नव्हतं. वादळहि झालं नव्हतं. पण आमचा आधारवड मात्र उन्मळून पडला होता. आम्हांला फक्त त्याच्या छायेचं सुख ठाऊक होतं. त्याचीं मुळं किती खोलवर गेलीं होतीं तें आम्हांला आतां समजलं. हा महान् वृक्ष किडला नव्हता, पोखरला नव्हता पण त्याच्या आयु-प्याची दोरी तुटली आणि तो उन्मळून पडला. पण तो उन्मळून पडतांच किती ठिकाणीं जमिनीला तडे गेले, किती दूरवर धरणी हादरली तें बघून आश्चर्य वाटतं, अभिमान वाटतो.

वाङ्मयशोभा, दिवाळी अंक, १९४७

३

दीपावलीची गुजगोष्ट

नवरात्र संपलेलें आहे. दसराहि उजाडला आणि मावळला. आणि आज दीपावली आपल्या दृष्टिपथांत आलेली आहे. दीपावलीच्या आगमनाच्या कल्पनेनं हिंदु मन उजळून निघतं, पुलकित होतं. अगदीं लहानपणची गोष्ट मला आठवते. दिवाळी संपून महिना दोन महिने झाले असतील नसतील, दिवाळींत खाल्लेल्या लाडू-करंज्यांची आणि उडविलेल्या फटाक्यांची आठवणहि बुजली नसेल तोंच आम्ही पुढची दिवाळी कधीं येणार त्याचे दिवस मोजावयास लागत असूं. नवें पंचांग आलें कीं, यंदांची दिवाळी कधीं येते, ती संबंध चार दिवस आहे कीं त्यांत एखादा भाकड दिवस आहे (कारण त्या दिवशीं फटाके बुडत) याची आम्ही चौकशी सुरू करीत होतो. तें बालपण संपलेलें आहे, तें पुन्हां येणार नाही, या कल्पनेनं मन अनेकदां उदासहि होतें. तरी पण बालपणची ती खोड अजून गेलेली नाही. नवीन पंचांग

तें माझें घर : ११

आलें कीं, यंदांची दिवाळी केव्हां येते, 'वाङ्मयशोभे'चा दिवाळी अंक केव्हां काढतां येईल, आणि सर्व कामें हातावेगळीं करून दिवाळी साजरी करावयास घरीं केव्हां जातां येईल याची आतुरता लागून राहते. कारण एरवीं वर्षभर उद्योग-धंद्यांकरितां दूरदूर पांगलेलीं आम्ही भांवडे चार दिवस तरी दोन खावांच्या त्या घरांत एकत्र जमायचेंच म्हणून धडपडत असतो. कदाचित् अगदीं आदल्या रात्रीं एक दोन वाजतां मी घरीं पोहोचेंच, रात्र अंधारी असल्यानें सगळीकडे सामसूम असेल, उद्यां दिवाळी म्हणून जागत बसलेल्या किंवा पहांटेच्या ऐवजीं अपरात्रीं उठलेल्या, एखाद्या नादी मुळानें उडविलेल्या फटाक्यांचा आवाज कानीं येईल. मी घरांत शिरतो तोंच ओठ्याच्या पायन्यांवर रात्रीं लावलेल्या, पण आतां तेल संपल्यामुळें मालवलेल्या पणत्या दिवाळीच्या आगमनाची सूचना मला पुन्हा एकदां देतील. ओठ्यावर अंथरूण पसरून माझा थोरला भाऊ—तो बहुधा दहाच्या गाडीनें आला आसावा—निजलेला मला आढळेल. आणखीन् प्रहराभरानें सगळीं उठणारच आहेत. कशाला आतांच कोणाला उठवा—अशा पोक्त विचारानें मीहि माझा होल्डऑल पसरून तिथेंच निजेन. किती वेळ तरी मला झोंप लागणार नाही. कारण कितीतरी स्मृतिरंग मनांत उठत असतील, आणि मन त्यांच्याशीं रिकामपणीं चाळा करीत बसेल. त्यांतच केव्हां तरी माझा डोळा लागेल. पण थोड्याच वेळांत कोणी तरी मला हलवून उठवील. माझे मेव्हणे मला म्हणतील, 'वा राव, आज दिवाळी अन् झोपतां काय?' मी जरा डोळे चोळतो तोंच त्यांच्याबरोबर हिंदुस्थानच्या अगदीं दुसऱ्या दिशेकडून आलेला पण त्यांना स्टेशनवर भेटलेला माझा धाकटा भाऊ पण दिसेल. एवढ्यांत आंत माज-घरांतला दिवा लागेल आणि दर उघडून आई बाहेर डोकावील तोंच आम्हां सगळ्यांना बघून तिच्या मुखावर मोहोरलेला आनंद

तिच्या हातांतील पणतीच्या उजेडांत आम्हांला स्पष्ट दिसेल. आमच्या बरोबरच जांवयांना पाहतांच थोड्या संकोचानें 'अरे, बाबुराव आले तर बाहेरच काय बसून राहिलांत; मला नाही का दर उघडावयास हांक मारावयाची?' असें ती म्हणेल. त्यावर ते म्हणतील, 'मी अन् बाळ आतांच आलों; हा नाना आणि बाबा मात्र रात्रींच केव्हां तरी आलेले दिसताहेत.' इतक्यांत मागच्या अंगणांत तुळशीवृंदावनाजवळ लावलेल्या पणतीवर ताई-माईंनीं फटाक्याचा केलेला पहिला मुहूर्त कानीं पडेल आणि आधींच दोन दिवस आघाडी मारून घरीं आलेले भाऊराव कमाताईला हाताशीं धरून आंतून दाराशीं येतील. त्यांच्या पाठीशींच फटाक्याचें टोपलें घेतलेला बाबू आणि त्यांच्या पाठीमागें कमा-बाबूचें टारुकाम पाहण्यासाठीं जमलेली घरांतील मंडळी दिसतील. आमच्या हास्यविनोदानें आणि फटाक्यांमुळें जागे झालेले अप्पासाहेब माडीवरून खालीं येतां येतां 'हं, मग कोण कोण आले आतांपर्यंत? अरे! सगळे आलेले दिसताहेत कीं! काय बाळ, तुला देखील रजा मिळाली वाटतं?' असं म्हणतील आणि मग त्या बोलण्यानें घरीं पोहोंपचेर्यंत केलेली सर्व दगदग आणि शीण नाहींसा झाल्यासारखा आम्हांला वाटेल. एखादं उत्तम गाणं रंगतां रंगतां योग्य वेळीं जाणत्यांकडून आणि नेणत्यांकडून अकस्मात् एकदम समाधानाची टाळी पडली म्हणजे गाणाऱ्याला केलेल्या परिश्रमाचं चीज झाल्यासारखं वाटतं, त्याच-प्रमाणें दैनंदिन जीवनाच्या आठ्यापिट्यांत सुहृदांकडून कानीं पडणारे असले समाधानाचे शब्द किती सुखद असतात! एवढ्यांत 'अरे, आज नर्कचतुर्दशी - आत्तां उजाडेल, त्याच्या आंत आंघोळी नाहीं कां करावयाच्या? मग बसा गप्पा करीत,' असा आंतून आत्याबाई पुकारा करतील, आणि मग योग्य वेळीं पुढच्या बैठकी घेण्याकरितां आमची पहिली बैठक संपेल.

हैं, मीं गेलीं कांहीं वपें थोड्याफार फरकानें पुनःपुन्हा घेतलेल्या अनुभवाचें शब्दचित्र रेखाटलें आहे. पण मला माहित आहे कीं, ज्या ज्या ठिकाणीं 'घर' म्हणून आहे, आणि आई-वडिलांनीं मुलांचं प्रेमानं संगोपन केलं आहे, तेथें तेथें कालांतरानें आणि परिस्थितीनें एकमेकांना एकमेकांपासून दूर नेलं असलं तरी ही ओढ उत्पन्न झालेली असणारच आणि म्हणूनच ज्या वेळीं पुन्हा एकत्र येऊन चार दिवस एकमेकांच्या सहवासांत घालविण्याची आणि पूर्वायुष्यांतील अशा प्रसंगांच्या सुखदस्मृतींची उजळणी करण्याची संधि माणसाला मिळते तेव्हां तेव्हां ती संधि घेण्यासाठीं तो उत्सुक असतो. दीपावलीचा मंगल सण हा अशी एक सुवर्णसंधि प्रत्येकाला देत असतो. मनुष्याच्या जीवनाची ही ओढ पाहिली म्हणजे निदान आपल्या हिंदु समाजापुरतं असं वाटूं लागतं कीं, आपल्याला खरी तळमळ या सुखाची आहे. कुटुंबजीवन आणि आपल्याच पातळीवरील आणि आपल्याशीं ज्यांचा नित्य संबंध येतो अशा कांहीं थोड्या कुटुंबांनीं जो समाज अगर जी जमात बनते तेवढ्यापुरतं सामाजिक जीवन, यापलीकडे आपली दृष्टि पोहोचत नाही. ज्यांची दृष्टि पोहोचते त्यांच्या बुद्धीला कांहीं गोष्टी पटल्या तरी प्रत्यक्ष जगल्या जाणाऱ्या जीवनांत आपण, कुटुंब, आणि गरजेपुरता छोटासा समाज येवढ्याच गोष्टींचा समावेश होतो. स्वातंत्र्यासारखे महान् प्रश्न देखील आपल्या दृष्टीनें नैमित्तिक असतात. आपले दैनंदिन जीवन दिवसेंदिवस निकृष्ट होत चाललें आहे. म्हणून केव्हां तरी स्वातंत्र्य मिळणें या जीवनाच्या उत्कर्षाकरितां म्हणून अवश्य आहे, असें आपणांस वाटतें. आणि म्हणूनच 'फोडा आणि झोडा' हें तत्व या देशांत प्रभावी ठरूं शकलें. राजकारणांतील या प्रश्नाशीं सध्यां आपणांस कर्तव्य नाही. फक्त

विषयानुरोधानें आपल्या सुखी जीवनाच्या कल्पना आणि त्याच्या मर्यादा सांगितल्या आहेत येवढेंच. आपली सुखाची कल्पना अशी कांहींशी संकुचित असली तरी, ती हलक्या दर्जाची मात्र खास नाही. उलट मला वाटतं की, ती अत्यंत बहुमोल आहे. कारण मनुष्याच्या कल्पना व्यक्तिस्वातंत्र्यापासून मानवतेच्या स्वातंत्र्यापर्यंत प्रगल्भ होत गेल्या आणि कालांतरानें सर्व मानवता स्वतंत्र झाली तरी, शेवटीं त्या स्वातंत्र्याचं करायचं काय असा प्रश्न पुढें उभा राहिलच. आणि त्याचं उत्तर शेवटीं प्रत्येक मानवाला त्याची बुद्धि, भावना आणि इच्छा यांना योग्य वाव मिळून त्यानें आपलें जीवन सफल करावें असेंच मिळेल. व्यक्ति-जीवनाचें खरें साफल्य कुटुंबजीवनाशिवाय होऊं शकणार नाही असें हिंदु समाजाला हजारों वर्षांच्या अनुभवानें माहित झालें आहे.

आज अनेक देशांत कुटुंबसंस्था विस्कळित झालेल्या आपण ऐकतो. कांहीं ठिकाणीं कुटुंबे आणि घराणीं यांचा कौटुंबिक स्वार्थ पराकोटीला जाऊन त्यांनीं बहुजनसमाजाला पायाखालीं तुडविलें आणि त्याची प्रतिक्रिया झाली ती, कुटुंबसंस्थाच नाहीशी करावी अशी. ही प्रतिक्रिया रास्त असली तरी ती देखील पराकोटीला जाऊं शकत नाही. मनुष्याच्या वन्याचशा भुका भागविण्याचं आणि त्या योग्य प्रमाणांत नियंत्रित करण्याचं कुटुंब हें मोठं साधन आहे. आणि म्हणूनच कुटुंबसंस्था सुस्थिर आहेत तिथें त्या तशा राखणें आणि नसतील तेथें सुस्थिर करण्याचा प्रयत्न करणें अत्यंत जरूरीचें आहे. सुदैवानें हिंदु समाजांत कुटुंबसंस्था भरभक्कम पायावर उभी आहे. चांगले संस्कार आपण आपल्या घरांतच ग्रहण करतो. दुसऱ्यावर प्रेम करणं, दुसऱ्याकरितां त्याग करणं, इत्यादि गोष्टी आपण घरांतच शिकतो. सुदैवानें आज

आपल्याला नवीन सामाजिक दृष्टि येत आहे. आपल्याप्रमाणे इतरांनाही सुखी होण्याचा पूर्ण हक्क आहे, हे तत्त्व मान्य झाले आहे. श्रेष्ठ कुळांत जन्मलेले म्हणून मी श्रेष्ठ, या कल्पना जात चालल्या आहेत. फक्त संघटना म्हणजे काय हे मात्र अजून आपणांस कळलेले नाही. मी दुसऱ्याच्या सुखावर आक्रमण करणार नाही ही न्यायाची एक वाजू झाली. पण त्याचप्रमाणे माझ्या कुटुंबाच्या आणि ज्या अशा कुटुंबांनी माझा समाज आणि माझे राष्ट्र बनले आहे, त्यांच्या हक्कावर मी तसूमात्र आक्रमण होऊ देणार नाही, ही वृत्ति आपल्यांत पूर्णपणे बाणावयाची आहे. दुसऱ्यांच्या हृदयांनी आमचा नायनाट झालेला नाही व होणार नाही. पण आम्हीच आमचे शत्रू झाले तर आम्हांस कोण वांचवू शकेल? आज पाहिले तर सुशिक्षित हिंदु मनुष्य हा व्यवहारांत फक्त स्वतःपुरते पाहणारा, आणि व्यापक तत्त्वज्ञानाच्या गप्पा मारतांना जगांत कोणालाही हार न जाणारा असा आहे. पण त्याचा परिणाम मात्र विपरीत झाला आहे. निदान यापुढे तरी आपण असा निश्चय केला पाहिजे की, 'फोडा आणि झोडा' हे तत्त्वज्ञान आमच्या समाजांत तरी यापुढे आम्ही प्रभावी होऊ देणार नाही. माझे घर जसे माझ्या सुखासमाधानाचे केंद्र आहे, तशी माझ्या बांधवांची घरे झाली पाहिजेत. माझ्या सुखांत कमतरता भासू लागली म्हणजे मग मी जागा होऊन जागतिक पुनर्घटनेच्या गोष्टी बोलू लागतो. त्याऐवजी अफाट पसरलेल्या पण विस्कळित झालेल्या माझ्या समाजाची संघटना करण्याकरिता मी माझा कांही वेळ घालवीन; माझ्या निकटच्या बांधवांची सुखदुःखे समजून घेण्याकरिता त्यांच्याशी मी समरस होण्याचा प्रयत्न करीन. सुदैवाने संघटनेची सूत्रे सांगणारे पुढारी आपल्यांत झाले आहेत, होत आहेत. स्वतःच्या नैष्ठिक जीवनाने आणि लोकसेवेने जनतेची

मनें मारून टाकणारे महात्मे आपल्या डोळ्यांसमोर वावरत आहेत. अशा वेळीं मनांत आणलें तर आपल्यालाहि कार्यप्रवण होतां येईल.

दीपावली हा वद्य पक्षांत येणारा सण आहे. पहिल्या दिवशीं नरकासुराचा वध झाला अशी कथा आहे. दुष्ट कल्पना आणि रूढी निकालांत काढल्याशिवाय नव्या काळाला योग्य अशा जोमदार नव्या कल्पना आपल्याला पत्करतां येणार नाहीत. दुसरा दिवस लक्ष्मीपूजनाचा. त्या दिवशीं गेल्या वर्षातील हिशेब तपासून, संग्रहित केलेल्या संपत्तीचा आढावा घेऊन तिचें पूजन करावयाचें असतें. आणि नंतरच्या दोन दिवसांत पत्नी आणि भगिनी यांचेकडून ओंवाळून घेऊन कुटुंबांतील स्नेहबंधनें आपण अधिक दृढ करीत असतां. आणि या दिवाळीच्या चारहि दिवशीं अंधःकार, पणत्या आणि आकाशदिवे लावून आपण उजळीत असतो. आणि जणू काय निष्ठेनें चार दिवस हें अंधार उजळण्याचें आनंदाचें व्रत आपण पार पाडलें म्हणजे द्वितीयेची चंद्रकोर दिसून आपण उजळलेल्या प्रकाशांत भर घालण्याकरितांच ईश्वरानें हा आकाशदिवा उंचावला आहे कीं काय अशी रम्य कल्पना मनांत येते.

वाङ्मयशोभा, दिवाळी अंक, १९४४

४

आमच्या आत्याबाई

हा मथळा मीं मुद्दाम हेतुपूर्वक दिला आहे. मला जर माझ्या आजीवर लिहायचं असतं तर मीं म्हटलं असतं, 'माझी आजी'. कारण, नात्यानं जरी ती सर्वांची आजी होती तरी सर्वस्वानं ती माझी आजी होती आणि मी तिचा नातू होतो. पण आत्याबाई मात्र सर्वांच्याच आहेत. पण म्हणजे काहीं त्या कुणाला कमी प्रिय आहेत असं नाही किंवा त्यांना कुणी कमी आवडतं असं नाही. त्या सगळ्यांना हव्याशा आहेत आणि त्यांचं हळुवार मन आमच्या एकाकरितां हळवं होत नाही असं नाहीच.

त्यांचं प्रेमच तसं आगळं आहे. त्यांच्या अंतःकरणांतील माया सदैव दुथडी भरून वाहात असते आणि अंतःकरण कुणाकरितां तरी तुटत असतं. आणि मला वाटतं असंच कुणाकरितां तरी तुटत राहावं हा त्यांच्या मनाचा स्थायीभाव आहे. असं न घडेल त्या वेळीं तें बंदच पडलेलं असेल. आणि बंद पडल्या-

१८ : तें माझें घर

नंतरहि तें कुणावर तरी मायेची पांखर घालायला पुन्हां अवतार घेईल.

लिहितां लिहितां मी कुठं तरी भरकटत चाललों. मला वाटतं, माझासुद्धा हा स्वभावधर्मच आहे. मुद्रितें तपासून आणि भाराभार साहित्य दुरुस्त करून माझी लेखणी रक्ष झाली आहे. त्यामुळें स्वतंत्र कांहीं लिहायचं म्हटलं कीं ती अड्डं लागते. पण असा मनामध्ये फार दिवस घर करून राहिलेला विषय लिहायला मुहूर्त लागला म्हणजे कांहीं वेळां ती मनःपूत धावूं लागते व मी असं कांहीं तरी लिहून जातो; आणि मग माझ्यांतला संपादक जागा होऊन म्हणतो, 'जरा सबूर !' पण 'आमच्या आत्याबाई' हा विषयच असा आहे कीं, क्षणांत लेखणी सैल सुटेल तर क्षणांत भावना उचंबळून आल्या म्हणून भांबावून ती स्तब्ध होईल.

वास्तविक कुणी म्हणेल, आपल्या एखाद्या नातल्याबद्दल लिहितांना मन एवढं उचंबळून यायचें कारण काय ? आईबापां-विषयींचं प्रेम एक वेळ समजू शकतं. आजीला नातू आणि नातवाला आजी प्रिय असावी हेंहि पटण्यासारखं आहे. पण या-खेरीज एखादा नातलग एवढा प्रिय असू शकेल का ? मी जर उलट म्हटलं कीं, "आमच्या आत्याबाईंनीं आमच्याकरितां किती कष्ट काढले व आमच्यावर कशी माया केली हें तुम्हाला ठाऊक नाही म्हणून तुम्ही असं म्हणतां !" तर तो यावर सांगेल कीं, "तुमचं हें म्हणणें मान्य करूनहि इतकं उचंबळून येण्यासारखा जिव्हाळा उत्पन्न कां व्हावा आणि तोहि सगळ्यांच्या मनांत, तें मात्र मला समजत नाही. स्वतःचं कांहीं न उरलेलीं माणसं, विशेषतः स्त्रिया, दुसऱ्याच्या घरीं जन्मभर कष्ट करतात आणि कांहीं प्रमाणांत त्या सर्वांना हव्याशा असतात हें खरं, पण त्याचं

कारण त्यांचा कष्टाळू स्वभाव हेंच होय. त्यांना स्वतःचे कांहीं पाश उरलेले नसल्यामुळे, कुणाकरितां तरी रात्रावं आणि कुणावर तरी माया करीत राहावी हा त्यांचा स्वभाव बनतो. स्त्री असेल तर खासच ! अशा स्त्रियांचीं उदाहरणं आपल्या समाजांत हवीं तेवढीं सांपडतील. पण तुम्ही कांहीं तरी असामान्य, अलौकिक असल्याचें भासवतां तें कांहीं पटत नाही. ” यावर त्याला मी म्हणेन, “ तुम्ही म्हणतां तें मी नाकारित नाहीं. पण माझहि म्हणणं सोडायला मी तयार नाहीं. त्याचं कारण असं कीं तुम्ही म्हणतां तसं ‘ दुसऱ्याकरितां कष्टायचं आणि दुसऱ्यावर प्रेम करण्यांत सुख मानायचं ’ असं जिणं दुर्दैवानं आमच्या आत्याबाईंच्या वांट्याला आलं असलं तरी त्यांच्या कर्तव्यगारीनं आणि अलौकिक मनःसामर्थ्यानं त्यांनीं स्वतांकरितां जें स्थान आमच्या घरांत आणि त्याहिपेक्षां आमच्या अंतःकरणांत मिळवलं आहे तें अपूर्व आहे. आणि तें समजून घ्यायची इच्छा असली तर मी काय लिहितों तें तुम्हांला वाचलंच पाहिजे. हें वाचून तुम्हांला जर असं दिसलं कीं, अशी एखादी व्यक्ति आपल्या आसपास देखील आहे, तर तिचा मोठेपणा ध्यानांत आल्यानं देखील माझ्या लेखाचं सार्थक होईल. कारण दुसऱ्यावर मायेची संततधार धरणं हा अशा स्त्रियांचा स्वभावधर्मच असतो, पण अशा स्त्रियांची बूज राखणं स्वतःतच गुरफटलेल्या आपल्यासारख्यांच्या हातून सहसा घडत नाहीं. या लेखामुळे तें जर कुठें घडलं तरी देखील शाई आणि वेळ वांया गेला नाहीं असं मला वाटेल. ”

ऐकाच तर आमच्या आत्याबाईंची कहाणी. आत्याबाईंचा जन्म सत्तर वर्षांमागें मिरजेला झाला. आईवडील, चुलताचुलती, थोरलीं चुलत भावंडं म्हणजे नाना, अप्पा, तात्या यांच्यासह एकत्र कुटुंबांत त्यांचें बालपण गेलें. वडील केशवकाका सदां आजारी असत.

३० : तें माझें घर

तिथेंच एका दुकानावर ते लिहिण्याचें काम करीत. त्यांचें व्यक्ति-
चित्र 'गतगोष्टीं'त तात्यांनीं सुंदर रेखाटलें आहे.

येसुआत्याबाईंना चुलतीचा म्हणजे आमच्या आजीचा आणि
चुलत भावंडांचा म्हणजे तात्या, अप्पा यांचा लळा फार. त्यांना
ही गोरी, देखणी, नाजुक, चिमखडी फार आवडायची. तात्या
एक लहानपणची आठवण अशा सांगतात कीं, एके दिवशीं ते
शाळेंतून आले आणि छोट्या येसुबाईला कडेवर घेऊन फिरवूं
लागले. त्यांच्या त्या वेळच्या पद्धतीच्या त्या लांब सदऱ्याच्या
खिशांत पेन्सिल करायचा चाकू उघडा राहिला होता. तो येसु-
बाईंच्या मांडीला लागला व आंतून रक्त येऊं लागलें. येसुबाईं
रडूं लागली चाकू लागला म्हणून आणि तात्या रडूं लागले
आपल्या हातून तिला लागलें म्हणून !

येसुबाईं जशा घरीं प्रिय होत्या तशा शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनाहि
होत्या. किंबहुना कुणालाहि त्या आवडायच्या अशाच त्या लहान-
पणापासून होत्या. पुढें दुर्दैवालासुद्धां त्यांच्या सुखाशीं खेळावंसं
वाटलं हा भाग वेगळा ! पण आरंभ मात्र खरोखरच छान झाला
होता. जवळच एक आठवले कुटुंब राहात असे. आठवल्यांच्या
बायकोच्या मनांत ही मुलगी फार भरली. त्या बाईंनीं तिला सून
म्हणून मागणी घातली. पांच वर्षांची ही मुलगी लग्न होऊन सासरी
गेली व सासूच्या कडेवर बसून व दागिने घालून पाणवठ्यापासून
देवळापर्यंत गांवांत सर्वत्र हिंडूं लागली.

आत्याबाईंचे सासरे विद्वान् दशग्रंथी ब्राह्मण होते आणि
शिष्य तयार करण्याबद्दल त्यांचा मोठा लौकिक होता. हंगामाच्या
सुरुवातीला ते थोडी सावकारीहि करीत. केळकर कुटुंबाचे व यांचें नुसतें
नातेंच नव्हतें तर स्नेहहि होता. आणि कित्येक दिवस हीं दोन्हीं
कुटुंबं एकाच वाड्यांत राहिलेलीं होतीं. माणसाच्या आयुष्यांतील

सुखाचा काळ लवकर संपतो. तसेंच आत्याबाईंच्या आयुष्यांत झालें. पतीची ओळख आणि पुत्रदर्शन या दोन्ही गोष्टी त्यांच्या आयुष्यांत श्रावणांतल्या सूर्यदर्शनाप्रमाणें आल्या आणि नाहीशा झाल्या. त्यांचा चटका जो काय त्यांच्या मनाला लागला असेल तेवढाच आठवण म्हणून राहिला. पण ती आठवण देखील त्यांची त्यांच्यापुरतीच. आत्याबाईंचें मोठें मण हेंच कीं त्यांनीं आपल्या दुर्दैवाचा कोळसा कधींच कोणापुढें उगाळला नाही. त्याहि माणूसच आहेत, आणि त्यांनाहि केव्हां तरी मनस्ताप होत असणारच; आणि आतां आम्हांलाहि केव्हां तरी त्याची चाहूल लागते. पण तेवढेंच तें. त्यांच्या मायेची ऊत्र लहानपणीं आम्हीं जशी अनुभवली तशीच आजहि आमचीं मुलें अनुभवीत आहेत. त्या येतील म्हणून त्यांची वाट पाहणं, तसेंच त्यांच्या भोंवतीं भोंवतीं असणं, त्यांच्याजवळ झोपून गोष्ट ऐकण्याकरितां हट्ट धरणं व आपसांत भांडणं, तेंच तेंच सगळं! आम्ही त्यांना आत्याबाई म्हणतो व आमचीं मुलं आजी म्हणतात एवढाच फरक. त्या आल्या कीं अविनाश त्यांना कडकडून भेटतो आणि धाकटी मुलं 'आजी आल्या, आजी आल्या' म्हणून टाळ्या पिटतात आणि हें माझ्या घरीच केवळ नव्हे तर थोड्याफार फरकानें आमच्या दहा घरांतहि घडतं.

प्लेगच्या रूपानं दुर्दैवानं डाव साधला; सासू गेली, नवरा गेला, आणि शेवटीं सासराहि गेला. हें मागच्या कुठल्या तरी जन्माचं पापच म्हणायचं कारण दुसरं कुठलंहि बुद्धीला पटणारं कारण शोधूनहि सांपडत नाही. लादलेला संन्यास मस्तकीं घेऊन जवळ जवळ निर्धन स्थितींत त्या माहेरीं आल्या — बस्स ! याहून अधिक या बाबतींत सांगण्यासारखं कांहींच नाही.

पण माणसाचं गेल्या जन्मीचं कांहीं तरी पुण्य असतंच.

३२ : तें माझें घर

येसूताईवर निस्सीम प्रेम करणारे रामकृष्णांसारखे दोन भाऊ, अप्पासाहेब आणि तात्या त्यांना लाभले होते. आत्याबाईंची सख्खी भावंडं सगळीं त्यांच्याहून लहान पण मोठ्या घरांत त्या सगळ्यांत लहान. चुलतीचं म्हणजे माझ्या आजीचं त्यांच्या वर सख्ख्या मुलीसारखं प्रेम, त्यामुळं त्यांनीं कुठं राहायचं हा प्रश्नच नव्हता. असं दुर्दैव अनेक स्त्रियांवर कोसळतं. त्या कुठें तरी आश्रयाला जातात, पुष्कळदां अप्रिय होतात, कांहीं वेळां त्यांच्या कष्टामुळं हव्याशा वाटतात, पण आत्याबाईंची कर्तवगारीच वेगळी. बुद्धि असून शिक्षण नाही, धन मिळालं पण लाभलं नाही, संसार मांडला पण मोडून गेला अशा स्थितींत एखादी बाई त्रागा करती, चिडखोर बनती, मन मारून घेऊन कसे तरी दिवस कंठीत राहिली असती. पण आत्याबाईंनीं मायेचा वेल लावला, त्याला कष्टाचं खतपाणी घातलं आणि त्याचीं फळं भावांच्या मुलाबाळांनाच नव्हे तर आत्यागेल्यांना देखील देऊन त्यांना ऋणी करून ठेवलं. अप्पासाहेब आणि तात्या यांनीं त्यांच्यावर प्रेम केलं यांत नवल नाही, कारण त्या त्यांच्याच अंगाखांद्यावर वाटल्या होत्या. काकांना त्या जीव कीं प्राण वाटतात. कारण त्यांचे ते पाठचे भाऊच आहेत. भावज्यांना त्या हव्याशा वाटल्या. कारण त्यांच्याकरितां त्यांनीं कष्ट सोसले असं म्हणतां येईल. आम्हां मुलांना त्या हव्याहव्याशा वाटतात याचं कारण, आम्हांला त्यांचा सहवास लहानपणापासून घडला हें असूं शकेल. पण नव्या पिढींतल्या सुनांना त्या अत्यंत आदरणीय वाटतात, त्यांची सेवा आपल्या हातून घडावी असं त्यांना वाटतं, त्यांना आपल्या घरीं ठेवून घेण्याबद्दल त्यांच्यांत अहमहमिका लागते, हाच आत्याबाईंच्या कर्तवगारीचा विजय आहे.

आत्याबाई आमच्या घरीं आल्या त्याला आज उणींपुरीं पन्नास

तें माझे घर : ३३
 बंगला ग्रंथ संपादन, ठाणे.

वपें झालीं. आत्याबाई सांगतात, त्या वेळीं अप्पासाहेब नंदुरवार-
 ला होते, आणि वहिनींना थोरला बाबू झालेला नव्हता. माझ्या
 आठवणींत म्हणजे गेलीं सुमारे तीन तपें मी त्यांना जवळून
 पाहतों आहे. मला आठवतें तेव्हांपासूनच आजी 'पुण्याच्या
 घरीं' जाऊन येऊन असायची. पण आत्याबाई मात्र नेहमीं जळ-
 गांवच्या घरींच असायच्या. त्यामुळें जशी आई आणि अप्पा-
 साहेब हीं दोन घरांतलीं वडील माणसें तशाच तिसऱ्या आत्या-
 बाई असेंच आम्ही मानीत आलों. आणि या समजुतील धक्का
 लागावा असं अप्पासाहेबच काय पण आईदेखील कधीं बोलली
 वा वागली नाहीं. आईची शिस्त जरा कडक असे आणि त्यामुळें
 आईचा आत्याबाईच्यावर राग असे. तो हा कीं, त्या आम्हां
 मुलांचे फार लाड करतात. पण या रागाच्या आवरणाखालीं प्रच्छन्न
 कौतुकच दडलेलें असें, हें सांगायला कांहीं कुणी मनकवडा नको.

आम्ही सगळीं भावंडं एकापाठचीं एक असल्यानें सगळ्यांत
 लहान असत तीं साहजिकच आईजवळ आणि बाकीचीं उजाडल्या-
 पासून पुन्हा उजाडेपर्यंत, जेव्हां घरांत असत तेव्हां आत्याबाईच्या
 मागे मागे असत. आजी असली म्हणजे मी मात्र पुष्कळसा
 आजीजवळ असे. पण भाऊ, अक्का, बाबा यांचा आधार म्हणजे
 आत्याबाईच. भाऊ-अक्कांचं भांडण सोडवायला आत्याबाई लागत;
 अक्काला वाचतां वाचतां झोंप लागली म्हणजे, 'बायडीचं लक्षणच
 असलं!' असं रागानं पुटपुटत तिच्या डोक्यापासचा कंदील
 उचलायचा आत्याबाईनींच. बाबाची दुपारची झोंप झाली म्हणजे
 तो डोळे मिटल्या मिटल्याच 'गाडू पाणी' मागायचा तो तयार
 ठेवून त्याला घायचा आत्याबाईनींच.

आत्याबाईच्या सहवासांत आम्हांला वैशाखस्नान, कार्तिकस्नान,
 माघस्नान माहीत झालं. लौकर उठावं, देवापाशीं दिवा लावावा,

देवापुढं रांगोळी घालावी हे सगळे संस्कार आत्याबाईंच्या सहवासांत घडले. आत्याबाईंनीं पहांटे उठावें, आम्हांला गोड भूपाळ्या ऐकवाव्या आणि मी मात्र अंथरुणांत पडून मस्तपणें पांघरुणांत गुरफटून घेऊन त्या ऐकवाव्या. त्याच लयींत पुलावरून येणाऱ्या त्रैलगाड्यांची खडखड मिसळली कीं माझी जागृतींत तंद्री लागत असे.

अशीं पहिलीं चारा वर्षें गेलीं आणि मग जशी दत्तुकाकांना नोकरी लागली तशी आत्याबाई पण वन्याचशा पांचगणीला जाऊन राहूं लागल्या. येतांना पुण्यांत मुक्काम करूं लागल्या तरीसुद्धां त्या आमच्या घरीं आल्या म्हणजे चार सहा महिने सहज राहात. पण आतां त्यांच्या मुक्कामाच्या वांटण्या झाल्या होत्या. मग आम्ही म्हणूं लागलों, “ गव्हर्नरचा मुक्काम उन्हाळ्यांत पांचगणी, पावसाळ्यांत पुणें, आणि हिवाळ्यांत खानदेशांत असतो. ” पण हा ‘ गव्हर्नर ’ कधीं रागावला नाही. आणि त्या रागावत नसत म्हणूनच आम्ही त्यांची थडा करीत होतो. आम्ही लहान म्हणून त्यांची थडा करतांना कधीं आम्हांला भीति वाटली नाही किंवा उलट त्यांच्याबद्दल आम्ही अनादरहि दाखविला नाही. मला वाटतं याचं कारण एवढंच कीं, त्या अति मायाळू व गरीब म्हणूनच त्यांची आम्हांला भीति वाटत नव्हती. हें जसं खरं तसंच ज्या आई-अप्पासाहेबांचा आम्हांला वचक वाटे त्यांनींहि कधीं त्यांच्याबद्दल अनादर दाखविला नाही. आणि म्हणूनच आमचा मोकळेपणा कधीं मर्यादेबाहेर गेला नाही. आई अनेकदां म्हणायची, ‘ वन्स, तुम्ही मुलांना जरा रागावत जा ! ’ म्हणजे आत्याबाई हंसायच्या आणि केव्हांतरी म्हणायच्या, “ अशानं वहिनी रागावतील हं ! ”

त्या जशा कधीं रागावल्या नाहींत तसंच कुणाचीहि वेळ त्यांनीं अड्डं दिली नाही. जरी त्या अगदीं पांचगणीला जायला निघाल्या असल्या अन् तेवढ्यांत माईचं नागपुराहून पत्र आलं कीं ती अगदीं

टेकली आहे आणि घरांत कुणी नाही तर आत्याबाईंचा मोर्चा पांचगणीऐवजीं नागपूरकडे वळत असे. मी एकदां नागपूरला असतांना आत्याबाई अचानक आल्या; त्या येणार याची मला कांहींच कल्पना नव्हती. मी आश्चर्याने विचारलं, “आत्याबाई, तुम्ही मध्येच नागपूरला कशा ?” त्यावर त्या म्हणाल्या, “या मायडीचं पत्र आलं ! मग दामूला म्हणालं मला वसवून दे. हॉडर-फर्मास (होल्डॉल-थर्मास) घेतला आणि निघाले.” आणि मग त्यांच्यासकट आम्ही पोट धरून हंसलों.

मीं वर सांगितलंच कीं, आम्हां वहीण-भावंडांना आत्याबाई प्रिय असल्यास नवल नाही; पण पुण्याच्या आणि जळगांवच्या दोन्ही घरच्या सुनांना त्या हव्या हव्याशा वाटतात, हेंच त्यांच्या मोठेपणाचं खरं गमक आहे. आणि त्याचं कारण प्रत्येकाच्या सुखदुःखाच्या वेळीं प्रत्येकाला त्यांचा आधार वाटला आहे. कोणाच्याहि घरांत कसलेंहि कार्य असो, कुठलाहि मोठा कार्यक्रम असो, आत्याबाई आल्याशिवाय तयारीला सुरुवात होत नाही आणि सुरुवात झाली असली तरी रंग भरत नाहीं. आणि हें सगळं करून कुठलाहि मोठेपणा त्यांना नको आणि कसल्याहि खाण्यापिण्यांत त्यांचा जीव गुंतत नाही. कुणाच्या सुधारकपणाचा त्यांना राग नाही, तिटकारा नाहीं. पण म्हणून कांहीं त्या आपलं सोवळंओवळं सोडणार नाहींत. आपलें कळशीभर पाणी वेगळें ठेवतील, आपला भात वेगळा टाकतील, डावभर भाजी आणि वाटीभर आमटी बाजूला काढून घेऊन भांडीं तुमच्यापुढें सारतील, पण तुमची अडचण निवारण्याकरितां आल्याशिवाय राहणार नाहींत. तो त्यांचा स्वभावच नाही. त्या निर्लेप खातात आणि मनानं तुमच्या आनंदांत सहभागी होतात. पण याचा अर्थ त्या सर्वस्वीं सुखदुःखातीत आहेत असा नव्हे. त्या अगदीं मानवी आहेत. लहान

मुलांइतक्याच प्रेमळ आणि हळव्या आहेत. त्यांना अपमान समजतो आणि कुणी जिवाभावानं केलेलं प्रेमहि उमगतं. त्यांना चांगल्या वस्तु आवडतात, देवाधर्माचीं नाटकंसुद्धां त्यांना कुणी नेलं तर पाहायची त्यांची इच्छा असते, प्रवास करावासा वाटतो, कथाकीर्तनं ऐकावींशी वाटतात. त्या मनानंसुद्धां विटलेल्या किंवा उगलेल्या नाहीत. तर चांगल्या समंजस रसिक आहेत. त्यांच्या-जवळ अहंकार नसला तरी स्वत्व आहे. आणि हे जे जाणतात त्यांच्याशीं त्या तितक्याच मोकळ्या मनानं वागतात.

पण त्यांचं स्वत्व त्यांच्यापुरतं असलं तरी त्यांचा मायाळु जीव मात्र सगळ्यांच्याकरितांच तुटतो. आणि मग कांहीं वेळां त्यांची असह्य ओढाताण पाहिली म्हणजे आपल्याहि पोटांत कालवतं. पुण्याच्या घरांत ताई आजारी होत्या. आणि जळगांवला अप्पासाहेब अंथरुणाला खिळलेले होते. त्या वेळची त्यांच्या मनाची ओढाताण मी पाहिलेली आहे. त्या आमच्या घरांत असल्या, कुणाला बरं नसलं आणि त्याच वेळीं मुंबईला काकांच्या अरुणाला ताप आला असं कळलं तर त्यांची स्थिति, 'मन लागत नाहीं आणि पाय निघत नाहीं,' अशी होते. या सगळ्या धांपपळीचं आणि कष्टाचं पुण्य चित्रगुप्त त्यांच्या खात्यावर काय मांडीत असेल माहीत नाहीं, पण आम्हांला मात्र त्यांच्या-बद्दल कृतज्ञता वाटते. त्या आपला फोटो कुणाला काढूं देत नाहीत. तरी देखील त्यांचा एक फोटो आम्ही घेतलाच आहे—त्यांची ती लहानशी मूर्ति आमच्या मनांत सदैव घर करून राहिलेली आहे. त्यांच्यांत फारसा बदल झालेला आमच्या लक्षांत येत नाहीं, फक्त त्या अधिकाधिक थकत चाललेल्या दिसतात. त्यांच्या मनाची धडपड कायम आहे. आतां ती शरीराला झेपत मात्र नाहीं. आम्ही त्यांना विसांवा घ्या म्हणतो; त्या नुसतं 'हं'

म्हणतात. आणि हें अखेरपर्यंत असंच चालायचं. आत्याबाई-
च्याकडे पाहिलं आणि त्यांच्या गतायुष्याकडे नजर टाकली कीं
माझ्या मनांत एक विचार येतो. कुणीतरी कवीनं फुलांचा
स्वभावधर्म सांगतांना म्हटलं आहे कीं, एक तर ' जनांचिया
शिरीं ' सजतील किंवा ' वनांत सुकून ' जातील. पुष्कळ माणसं
अशींच असतात. पण आत्याबाईंच्यासारखं एखादं माणूस मात्र
कुणाच्या शिरीं बसायचीहि हांव धरीत नाहीं किंवा कुणाच्या पायदळीं
जाण्याइतकं स्वाभिमानशून्यहि असत नाहीं. तरीसुद्धां पण दुस-
ऱ्यांच्या अंतःकरणांत स्थान मात्र कायमचं मिळवून बसतं. पण
असं माणूस एखादंच, हेंहि तितकंच खरं !

प्रसाद, दिवाळी अंक, १९५४

५

विस्तारवेल

आधारवडाची कल्पना मला जितकी भव्योदात्त वाटते तितकीच विस्तारवेलाची कल्पनाहि हृद्य आणि मनोरम वाटते. पहिलीमध्ये माझ्या गत जीवनांतील आणि कुटुंबाच्या गतेतिहासांतील अनेक प्रसंग त्या भव्य वडाच्या पारंब्यांच्या रूपाने साकार झालेले दिसतात. तर नुकत्याच वाढीस लागलेल्या वेलाचीं तुरळक पाने आणि रेशमाच्या धाग्याप्रमाणे मृदु पण लांबसडक अंकुर पाहून ' उद्यांची ' कल्पना माझ्या मनांत आकार धरूं लागते. आधार-वडाच्या छायेखालीं विसावतांना जीव सुखावतो तर विस्तारवेलाची जपणूक करतांना मन हळुवार बनतं.

निजामानं नाना फडणिसांकडे एक मडकं पाटवलं आणि तें भरून अकल मागवली. एका महिन्याच्या अवधींत नानांनीं तें परत केलं आणि ' मडकं न फोडतां अकल संध काढून घ्या ' असा निजामाला उलट निरोप पाटवला. नानांनीं तें मडकं एका

तें माझे घर : ३९

भोपळ्याच्या वेलाजवळ ठेवलं आणि एक छोटा भोपळा आंत सोडून महिनाभर मडक्यांत वाढू दिला. मडक्याच्या तोंडांतून भोपळा बाहेर येणार नाही येवढा मोठा झाल्याबरोबर देंठ कापून मडक्यासकट भोपळा निजामाकडे पाठवला व बरोबरचा वरील निरोप सांगितला. त्या मडक्यांतला भोपळा मडकं न फोडतां निजामाला संबंधच्या संबंध काढतां आला किंवा नाही मला माहित नाही; पण माझ्या विस्तारवेलाचं-अविनाशचं-संगोपन करतांना असे अवघड प्रश्न अनेक वेळां माझ्यापुढं उभे राहतात. कांहीं परिस्थितीनं आणि कांहीं त्याच्या विलक्षण कल्पनेनं; आणि बालमन म्हणजे काय त्याची मला मग बरोबर कल्पना येते.

ज्याचं बालपण निष्काळजी स्थितींत गेलेलं असतं त्याचं मन लग्नापूर्वी आणि लग्नानंतरहि पहिले कांहीं दिवस कल्पनेच्या आकाशांत वाळूचे किल्ले बांधीत असतं. लहानपणीं बांधलेले वाळूचे किल्ले अजाणपणीं बांधलेले आणि निदान जमिनीला तरी टेंकलेले असतात. पण अल्लड तारुण्यांतले कल्पनारूपीं वाळूचे किल्ले तर त्रिशंकुप्रमाणे अधांतरींच लोंबकळत राहतात. एकदां कां लग्न होऊन सांसारिक जबाबदारीच्या दोऱ्यांनीं मनुष्य बांधला गेला कीं, मग माणसाला सहजीवनाचं खरं सुख कळतं. अर्थात् तें कळायला एक मूल होईपर्यंतचा अवधि मात्र ज्यूनियरच्या वर्षांप्रमाणं सुखानं जातो. निदान घरच्या सुखवस्तु मुलांच्या बाबतींत तरी असं घडतं. 'आतां तुमचं तुम्ही बघा हं' असं पिताजींनीं स्वच्छ सांगितलेलं नसतं. मनावरचं ध्येयवादाचं वस्त्र विरलेलं नसतं, व्यवहाराच्या जमिनीला पाय लागायचे असतात. पण त्यानंतर - थोडक्याच काळानंतर - वरील गोष्टी भूतकाळांत जमा होतात. आणि दोघांचीच नव्हे तर तिघांचीहि जबाबदारी अंगावर पडण्याची वेळ येऊन ठेपलेली असते.

पुत्रप्राप्तीचा आनंद अद्वितीय असतो असं मानलं जातं. मग कुणी हत्तीवरून साखर वांटो वा नुसती साखर वांटो. पण मला वाटतं, हा आनंद इतरेजनांनाच होत असावा. माझ्या एका स्नेह्यानें स्वानुभव सांगितला तो असा—एकोणिसाव्या वर्षी त्याचं लग्न झालं आणि चाविसाव्या वर्षी पितृपद प्राप्त होऊन त्याच्या सासऱ्यानं जेव्हां त्याचा मुलगा त्याच्या मांडीवर ठेवला तेव्हां तो लाजेनं नव्या नवरीपेक्षांही लालीलाल होऊन गेला. त्या मित्रानं सांगितल्याप्रमाणें मी लाजेनं चूर जरी झालों नाहीं—कारण मी तिशीला आलों होतो—तरी माझ्या मनांत पुत्र-दर्शनानं प्रथम जी भावना उत्पन्न झाली ती आनंदापेक्षां संकोचाचीच अधिक होती. आणि माझ्या कल्पनेप्रमाणें आईची देखील पहिली भावना एका 'पणां'तून सुखरूप पार पडल्यामुळें 'सुटके'च्या आनंदाचीच असावी.

पण प्रथम जेव्हां दोन महिन्यांच्या चिमुरड्या अविनाशच्या संगतींत चार सहा दिवस राहून मी परत निघालों तेव्हांपासून एका वेगळ्याच विरहव्यथेची—रूढार्थामुळं शब्द कानाला जरा कसासाच लागतो—जाणीव होऊं लागली. आणि 'वात्सल्य, वात्सल्य' म्हणतात तें हेंच तर नसेल ना? असा प्रश्न मी माझ्या मनाला राहून राहून केला. गेल्या तीन वर्षांत या विस्तारवेलाचा पसारा खूपच वाढलेला आहे व त्याच्या धुमान्यांनीं माझ्या व लताच्या जीवनाला कितीतरी वेढे बसले आहेत आणि रोज नवीन नवीन वेढे बसत आहेत. बालजीवनाचा रोज नवीन आविष्कार करणारे ते मृदु नाजूक बंध जितके सुखद आणि ऊबदार आहेत तितकेच उलगाडायला अवघड आणि संभाळायला कठीण आहेत.

फूल कसं फुलतं आणि मूल कसं वाढतं, तें खरोखरीच

परमेश्वरालाच माहीत. मुलाच्या खस्ता आईबाप काढतात हे खरं असलं तरी मूल मोठं झाल्यावर तें ऐलतीरावरून पैलतीराला कसं आलं त्याचं साग्रसंगीत स्मरण आईबापांना - निदान सगळ्याच - तरी असेल कीं नाहीं कोण जाणे ! मला स्वतःचं जें बालपण कांहींसं तुटक आठवतं आणि त्यांत जें माझं मन तदाकार होतं त्यावरनं वाटे कीं, आईबाप जर आपल्या मुलांची दैनंदिनी ठेवतील तर ती केवढी मोठी गोष्ट होईल ! बालमानस-शास्त्राच्या अभ्यासकांना अगर वैद्यांना त्याचा उपयोग किती होईल मला माहीत नाहीं; पण खुद्द आईबापांना आणि नंतर मोठेपणीं त्या मुलालाहि ती दैनंदिनी म्हणजे मोठा ठेवा वाटेल, यांत मला संशय वाटत नाहीं.

प्रत्येक सुशिक्षित कुटुंबांत आपल्या मुलाची अशी दैनंदिनी असावी आणि त्यांत मुलांच्या जन्मापासूनच्या महत्त्वाच्या घडामोडी अधूनमधून कां होईना लिहित जाव्या अशी कल्पना माझ्या मनांत फार दिवसांपासून होती. मीं ती कांहींना बोलूनहि दाखविली होती. पण माझ्या माहितीपैकीं कांहीं कुणी ती अमलांत आणली नाहीं. आणि मी स्वतःदेखील जेव्हां ती अमलांत आणली तेव्हांदेखील माझ्या आळशी स्वभावाला अनुसरून नियमितपणें निदान दर आठवड्याला कांहीं ती लिहिली गेली नाहीं; पण मला मनापासून ती कल्पना आवडली होती आणि अविनाशच्या जन्माबरोबरच मीं या कामाला सुरुवातहि केली होती. म्हणूनच आज तीन वर्षांनीं त्या वहीचीं पानें मीं व माझ्या पत्नीनें मधून मधून लिहिलेलीं आढळतात. त्या पानांवर पुन्हा नजर फिरवली तरी दुहेरी आनंद होतो. गेल्या तीन वर्षांत अविनाशच्या संगतींत जे दिवस गेले त्यांची रम्य आठवण पुन्हा होते म्हणून एकपट आनंद होतो तर आपली कल्पना

खरोखरच उत्तम होती आणि म्हणूनच एका नव्या आनंदाचा पुनः पुन्हा प्रत्यय येऊं शकतो व पुढेहि येत राहिल. हे मनांत येऊन माझा आनंद दुणावतो.

अविनाशची रोजनिशी मी जेव्हां वाचतां तेव्हां असं वाटतं कीं, त्यांतल्या किती तरी गोष्टी त्या रोजनिशींत नोंदलेल्या नसत्या तर त्या कांहीं मला आठवल्या नसत्या आणि त्या रम्य प्रसंगांच्या पुनः होणाऱ्या आनंदाला मी मुकलों असतो.

वर लिहिल्याप्रमाणं मुलं कशीं वाढतात हे कांहीं कुणालाहि नीट खुलासेवार सांगतां येणार नाहीं. पण तें अनुभवायला मात्र येतं. अविनाशच्या जन्मापासून मला किती तरी दुखण्यांचीं नांवे माहीत झालीं. ज्याला आपल्या यातना बोलून दाखवितां येत नाहीत अशा लहानग्याला या सर्व दुःखभोगांतून जावं लागतं आणि हे सर्व आपल्याला घट्ट मन करून उघड्या डोळ्यांनीं पाहावं लागतं. पण याच कठोर अनुभवाबरोबरच तर जीवन म्हणजे काय आणि ताजेपणा म्हणजे काय याचाहि साक्षात्कार होतो.

तो दिवस मला आठवतो. सकाळपासून अविनाशला खोकल्याची उबळ येत होती. डॉक्टरनीं संधपणें सांगितलं कीं, ' पाहायला यायची कांहीं जरूर नाहीं. मीं दिलं आहे तेंच औषध द्या. ' पण आम्हांला घरांत चैन पडेना. मी दुपारीं कामावर गेलों तो अस्वस्थ मनःस्थितींतच. माझ्या एका स्नेह्यानं विचारलं, ' तुम्हांला बरं नाहींस दिसतं, मग आलांत कशाला आज ? '

' मला कांहीं होत नाहीं पण अविनाशला बरं नाहीं ' येवढंच मी विमनस्कपणें उत्तरलों. कांहीं वेळानें कामाकडेहि लक्ष लागेना. म्हणून घरीं परत आलों. घरीं तर आणखीच अवघड परिस्थिति माझी वाट पाहात होती. औषधांतल्या गुंगीच्या औषधानें तो

अवळजवळ निपचीत पडला होता. त्याची छाती वाजत होती. चार महिन्यांच्या जीवाच्या त्या यातना बघवतहि नव्हत्या आणि कांहीं उपचारहि सुचत नव्हते. शेवटीं निश्चयानं डॉक्टरचं औषध बाजूला सारलं आणि नात्यांतल्या एका वडील बाईना बोलवून आणलं आणि मुलाची आई, मी आणि त्या बाई या तिघांच्या कमिटीला जे उपाय सुचले ते केले. अर्ध्या तासाच्या अवधींतच त्यानें डोळे उघडले आणि आमच्याकडे बघून तो हंसला. त्याला बरं वाटत होतं आणि त्यानं तें आम्हांला सांगितलं होतं. अंधारून आलेलं आभाळ मोकळं व्हावं तशी आमची मनो-वृत्तीहि खुलली होती. आणि तशांतच सूर्यदर्शन व्हावं त्याप्रमाणं सकाळीं आजारी होता कीं नव्हता असं तिन्हाइताला वाटावं अशा रीतीनं अवी खेळत होता आणि हंसत होता.

निर्व्याज हास्याचा उल्लेख आपणांस अनेक ठिकाणीं आढळतो. पण निर्व्याज हास्य आपल्याला बालकाच्या ठिकाणींच आढळतें. सुख बोलकं करण्याकरितां किंवा मनांतलं दुःख अगर विचार लपविण्याकरितां बालक कधींच हंसणार नाही. त्याच्या वृत्तींत संकोच आणि दुटप्पीपणा अजून निर्माण व्हायचा असतो. ज्या वेळीं त्याच्या मनांत अपेक्षा निर्माण होईल, एखादी गरज उत्पन्न होईल, त्या वेळीं तें बालकाच्या राजमार्गाचाच आश्रय करील; मोठ्यानें रडून ती अपेक्षा व्यक्त करील. पण एरवीं अव्याजमनोहर स्मिताचे गुलाब त्याच्या गालावर तिन्ही त्रिकाळ, जागृतींत वा झोंपेंत, फुलतच राहतील. यावरनं सहज आठवण झाली. मी लिहित बसलों होतो. बाहेरच्या बाजूस बोलत असलेल्या दोन पंधरा सोळा वर्षांच्या समवयस्क मैत्रिणींचें संभाषण मधून मधून कानांवर पडत होतें. त्यांत एकीनें एक प्रश्न दुसरीला विचारला, 'का ग, लहान मूल झोंपेंत कां हंसतं ?'

४४ : तें माझे घर

हातांतलें लिखाण बाजूस सारून मी एका कागदावर हा प्रश्न लिहिला. आणि लगेच पुढें उत्तर लिहिलें, 'दिवसभर मोठीं माणसं किती मूर्खासारखें वागतात तें आठवून तें हंसतं!' ती थडा म्हणून सोडून देऊं पण अनेक वेळीं जेव्हां माझ्या मनांत मूल झोंपेंत खुदकन् कां हंसतं असा प्रश्न येतो त्या वेळीं गतजन्माची आठवण त्याला होऊन तें हंसत असावं असं उत्तर सुचतं. पण तेंहि मनाला पटत नाहीं. कारण त्याला कांहीं पुरावा आहे असं बुद्धि सांगत नाहीं. दुसरं असं कीं पूर्वीं जर त्याचा मनुष्यजन्मच असेल तर तो तरी इतका सुखी असेल कशावरून कीं ज्याच्या आठवणीनं माणसाला सुखच व्हावं. मानवी जीवनाची जी उलघाल आपण बनतों त्यावरून तरी असा धाडसी अंदाज करायला मन धजत नाहीं. पण तरी देखील जागेपणींच्या हास्यापेक्षां ल्हान बळड्याचं झोंपेंतलं स्मित अधिक आकर्षक असतं, ही गोष्ट मला मनोमन पटली आहे.

अविनाशच्या सहवासांत हाच काय पण इतरहि आनंद मी किती तरी अनुभवले आहेत. कांहीं आयुष्य गेलं त्यांत सुखहि भोगलं आणि दुःखहि सोसलं. पुढें कसे दिवस जातील हें कोण सांगूं शकेल? पण भोगून संपले त्यांत हे जे सुखाचे क्षण मी व्यतीत केले आणि आनंदाचे कण गोळा केले त्याची स्मृति मात्र कायम राहिल आणि येवढ्या सुखाबद्दल तरी मी विधात्याशीं कृतज्ञच राहीन.

अविनाशला माणूस ओळखायला लागून त्याच्या बाजूनें स्नेह-संबंध केव्हां निर्माण झाले तें मला नक्की आठवत नाहीं. पण थोडीशी पुसट आठवण आहे ती तो पांच महिन्यांचा असतांनाची. त्याच वेळेपासून तो ओळखूं लागला कीं नाना बाहेर जातात. त्यानंतरची पायरी म्हणजे त्याला चुकवून मी माझी मुंबईची फेरी करायला गेलों कीं जेमतेम एक दिवस तो घरांतल्या माणसांच्या भूलथापांना

मानीत असे. पण दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं जर कां मी परतलों नाहीं तर कुलू वातलेल्या माझ्या खोलीबाहेर बसून 'नाना दाखव' म्हणून आईपाशीं धरणें धरूं लागला. आणि तें रडणें मग झोंप लागल्यानंतरच थांबायचें. अर्थात् लवकर किंवा उशीरा, आपण परत आल्यानंतर आणि त्याच्यापुढें खाऊचे खिसे रिकामे केल्यानंतर मागचा सारा राग तो क्षणार्धांत विसरत असे. त्याच्या पुढची पायरी म्हणजे स्वतःच टांगा, आगगाडी व व्हिक्टोरिया इत्यादि सर्व साधनें कल्पनेनें निर्माण करून तो मुंबईस जाऊं येऊं लागला. पण नंतर या काल्पनिक प्रवासांत रममाण होण्याच्याहि मर्यादेपलीकडे तो गेला आणि मी मुंबईस जाणार आहे याचा थोडासा जरी सुगावा लागला तरी 'मलाच कुशुमताईकडे न्या, मलाच बाबुराव मोटारींत बघवीन, छायाकडे नेईन' वगैरे गोष्टी तो सांगू लागला.

त्याच्या कुशुमताईकडे एक रेडिओकाका आहे. त्या रेडिओकाकाला एक मिनिटभर - बटन दाबून होईपर्यंत - हात जोडून नमस्कार केला कीं, तो बोलूं लागतो अशी त्याची कुशुमताईच्या बाबुरावांनीं ठाम समजूत करून दिली आहे. बाबुरावांच्या वशिल्यानें रेडिओकाका बोलूं लागतात आणि त्यांच्या मोटारीमध्येहि बसायला मिळतें म्हणून तो अर्थातच त्यांच्यावर खुष असतो आणि आपले खास खेळ त्यांना करून दाखवितो.

त्याच्या खेळांत विविधता तरी किती प्रकारची आहे ! तो अगदीं लहान वर्ष-सव्वा वर्षांचा असतांना त्याला मांजराचं विलक्षण वेड होतं. सवंध गांवराणें फुललेला, अंगाची लाही होत होती आणि दिवसरात्र अलगद कडे-खांद्यांवर हिंडवून त्याला गप्प करावं लागत होतं. असाच एक दिवस मी त्याला घराच्या चौकांत हिंडवीत होतो. तो कण्हत होता. इतक्यांत गच्चीच्या कठड्यावर त्याला मांजर दिसलं. त्याबरोबर सगळं दुःख विसरून, एकदम हंसून त्यानं 'माऊ' म्हणून

हांक दिली. आमच्या तात्यांच्या घरीं मांजरी व्याली होती. तिचीं गोजिरवाणीं पिलं दोन हातांत दोन घेऊन तो बसत असे. कुठलाहि खेळ त्याला प्रिय वाटला नाही इतकं मांजर त्याला त्या वेळीं प्रिय होतं. कपड्यांच्या हत्तीपेक्षां कपड्याचं मांजरच त्याला खेळायला आवडत असे.

त्यानंतर तो थोडा मोठा झाला. आणि त्याला त्याच्या 'श्री दादाची' गोष्ट सांगितलेली आवडू लागली. त्याला खांद्यावर थोपटत थोपटत मी सांगायचा, "वाळकाकाचा श्रीदादा विमानांत बसून येणार आहे, मग तो अवीला घेऊन जळगांवला जाईल, मग मोठ्या आईला आणि 'अप्पाछायवां'ना घेऊन श्री-अवीचं विमान भूर जाईल." एवढी गोष्ट रंगवून सांगून होईपर्यंत हुंकार देत स्वारी झोपी जायची.

मग जसजशी त्याची स्वारी हुंकाराच्या नादब्रह्मांतून उच्चार्या शब्दब्रह्मांत प्रविष्ट होऊं लागली तसतशी गोष्टी ऐकण्यांतहि त्याची प्रगति होऊं लागली. मग तोच म्हणू लागला, 'मला छुईची गोत्त सांगा! मोदकाची गोत्त सांगा!' सगळीं गोष्ट संपली कीं मी म्हणायचा, 'आमची गोष्ट आंखूड, तुमच्या पाठींत लांकूड!' कीं तो लगेच मला अडवून म्हणे, 'नाहीं, आमची गोष्ट आंखूड आणि तुमच्या पाठींत लांकूड!' आणि या चिमुकल्या कोटाच्या असल्या निकालावर अर्थातच आमच्या घरांत अपील नाही.

कांहीं वेळां तो आमचा डाव तर आमच्यावर याहिपेक्षां सफाईनें उलटवायचा. एका रात्रीं तो रडत उठला. खिडकींतून चंद्र दिसत होता. त्याला चंदू मामाचं अतिशय वेड. त्याला गप्प करण्याकरितां मी म्हटलं, 'अवी, तो पाहिलास का चंदू? तूं गप्प राहून निजलास तर मी तुला सकाळीं आंब्याची वर्षी देणार आहे. आणि जर रडलास तर ती या चंदूला देऊन टाकीन.' या आमिषानं तो गप्प झाला पण मला म्हणालाच, 'नाना, चंदूला वर्षी खायला तोंड कुठं

आहे ? ' त्याच्या सद्ग्याचं वटन तुटलं होतं आणि दुसरं वटन सांपडत नव्हतं. पण खोलींतलं दिव्याचं वटन लावायला सांगून त्यानं आमची अडचण तावडतोव दूर केली.

एकदां तो हड्ड आणि रडणं थांबवीना म्हणून त्याच्या आईनं त्याला गॅलरींत कोळशाच्या पोत्याजवळ नेऊन बसवलं आणि सांगितलं कीं, ' रडणं थांबलं म्हणजे घरांत ये ! ' कांहीं वेळानं डोळे पुसून दार उघडून तो आंत आला. पुढें चार दिवसांनीं त्याची आई गॅलरींत कोळसे काढून घेत होती. लगेच अवीनं खोलीचं दार लावून घेतलं आणि आई जेव्हां दार उघडून आंत येऊं लागली तेव्हां तो तिला म्हणाला, ' थांब, झालं कां तुझं रडून ? आतां डोळे पुस आणि मग आंत ये ! '

जरा चांगलं चालतां येऊं लागून जिन्याची चढउतार करायला यायला लागल्यावर स्वारी खालीं जाऊन चार पानं ओरवाडून एका दुरडींत घालून भाजी विकूं लागली. घरांत येणाऱ्या भाजीवालीची नकल करून, तसे हेल काढून तो भाजी विकूं लागला. केव्हां केव्हां तो भाजी शिजवूनहि घालूं लागला आणि द्रौपदीच्या चाळींतल्या एका पानानं जशी अनेकांची भूक भागली तशी अवीनं वाढलेली भाजी खाऊन आमच्या चाळींतलीं सगळीं माणसं तृप्तीची डेकर देऊं लागली. पण थंड शोगडीवरून पेटलेल्या शोगडीवर भाजीचं भांडं ठेवण्याइतकी जेव्हां त्याची प्रगति झाली तेव्हां त्याचा तो नाद नाहीसा करतां करतां आमच्या नाकीं नऊ आले.

टांग्याला तो प्रथम ' का ' कां म्हणत असे हें मला अजून कळत नाहीं. रस्त्यांत ' का ' दिसला रे दिसला कीं, ' आपण का बळून जाऊं ' हें गाणं सुरू व्हायचं. त्यावर उतारा म्हणून मीं एकदां म्हटलं, ' अवी, हा ' का ' आपला नाहीं. ' झालं. तेवढा शब्द त्याला पुरला. त्यानंतर केव्हांहि रस्त्यांत टांगा दिसला कीं, यानं ' हा का आप्पा

नाहीं ?' असं विचारायचं आणि त्या प्रत्येक प्रश्नाचं उत्तर सक्तीनं वसूल करून घ्यायचं.

हल्लीं मात्र तो परस्पर टांगेवाले व बस कंडक्टर्स यांच्याशीं दोस्ती करतो आणि सर्व प्रश्नांचा भडिमार त्यांच्यावरच करतो. टांग्यांतून कुठेंहि जातांना याची जागा पुढें टांगेवाल्याजवळ असते. टांग्यांतून किंवा बसमधून उतरतांच 'अच्छा बस, वायू वायू बस !' असा निरोप द्यायला तो विसरत नाही आणि मग घरीं येतांच माझ्या शेजारीं कोचावर बसून चाबूक फटकारीत 'जल्दी चलो रे घोडे' किंवा 'चली मोटार पम् पम्' असे तालासुरावर म्हणत तो मला त्याच्या माहितीच्या सर्व जगांतून हिंडवून आणतो.

विलक्षण पाटांतरशक्तीमुळं कुठेंहि एखाद्या गाण्याचा चरण ऐकला कीं, तो येईल तसा तो पाठ करतो. एक दिवस अंधरुणावर पडल्या पडल्या तो कांहीं तरी ठराविक कडवं गुणगुणत होता. मीं विचारलं, 'अवी, काय रे म्हणतो आहेस ?' त्यानं लगेच म्हणून दाखवलं,

'अखिया मिलाके जिया भर माके, चले नहि जाना - ओ SS
चले नहि जाना !'

मीं विचारलं, 'अविनाश, हें गाणं तुला कुणीं शिकवलं ?' तेव्हां मला कळलं, कीं शेजारच्या एका गड्याचं ऐकून त्यानं तें पाठ केलं होतं. या गाण्याचे बरोबर शब्द काय आहेत तें मला माहित नाहींत आणि फार उशीरा सुचविलेली कुठलीहि दुरुस्ती अवी पत्करायला तयार नसतो. त्याच्या या धारणाशक्तीचा सदुपयोग करून घ्यावा म्हणून मराठी आणि संस्कृत सुभाषितें त्याला शिकवावयास सुरुवात केली आणि आज साडेतीन वर्षांच्या वयाला 'शुभं करोति' 'शांताकारं' इथपासून 'या कुंदेंदुतुपारहारधवला' इथपर्यंत पंधरावीस श्लोक त्यानं पाठ केले आहेत. या पाटांतराचा उपयोग श्लोकार्ध उलटे सुलटे करून किंवा त्यांत कांहीं तरी बदल करून म्हणण्यांत तो करतो. 'येरे

येरे पावसा 'ऐवजीं ' येरे येरे टांगा ' असंहि गाणं तो रचतो आणि कुठं तरी अडला किंवा कांहीं आठवेनासं झालं म्हणजे ' पुढें काय ? ' म्हणून तो मलाच विचारतो.

एकदां आम्ही एका गायनसमाजावरून येत होतो. तिथं कांहीं तरी गाण्याचा सूर त्यानं ऐकला. आणि मला थांबवून त्यानं एकदम विचारलं, ' नाना, पुढें काय ? ' हा येवढा तार्किक प्रश्न एकदम ऐकून मी भांबावलोंच. मीं विचारलं, ' अवी, कशाच्या पुढं ? ' माझा प्रश्न त्यालाहि नीटसा कळला नाही. पण कांहीं वेळानं तो म्हणाला, ' ये चांद छुपना जाना ! ' मग माझ्या लक्षांत आलं कीं, कुठला तरी सूर ऐकून त्याला तें गाणं आठवलं होतं, पण संबंध म्हणतां येत नव्हतं.

त्याचा कुठल्याहि खेळाचा नाद चार दिवसांहून अधिक टिकत नाही. पण त्यामुळंच त्याचे ' पुढें काय ? ' आणि ' म्हणजे काय ? ' हे तार्किक प्रश्न कधींच संपत नाहीत. टेबलावरच्या विजेच्या दिव्यावर तो मेणवत्ती पेटवूं लागतो आणि ती पेटली नाही म्हणजे ती कां पेटत नाही हें त्यास समजावून सांगतांना आपली मति कुंठित होते. कारण मग काडीनें सिगरेट कशी पेटते, हा त्याचा प्रश्न असतोच. लहानपणीं त्याच्या दुखण्यांनीं त्यानं मला त्रस्त केलं आणि आज या प्रश्नांनीं तो मला जर्जर करीत आहे. पण त्याच्या सहवासांतच मला या कलहांतून— या संघर्षांतूनच जीवन कसं विकसित होत असतं तें अनुभवास आलं. महिन्याकांठीं शेंपनास रुपये मिळवणं हाच जर जीवनकलह असेल तर ज्यांच्याजवळ ते आधींच आहेत त्यांच्या जीवनांत कलहच नाही असं मानावं लागेल. त्याहून अधिक मिळविणं हाच जीवनकलह असेल तर त्याहूनहि अधिक ज्यांच्याजवळ आहे त्यांच्या जीवनांत कलह नाही असं म्हणावं लागेल पण ही धांवपळ म्हणजे जीवनकलह खासच नव्हे. प्राप्त परिस्थितींत जीवनाचा विकास हाच खरा जीवनकलह ! धांवपळ म्हणजेच जीवनकलह मानणारे अनेकदां, ' जगत असलेलें '

जीवनच विसरतात. निदान माझ्या स्वतःवरून मला सांगतां येईल कीं, भूतकाळांत काय लाभलं नाहीं याची खंत करतांना आणि भविष्यकाळ कसा जाईल याची विवंचना करतांना वर्तमानकाळाचा अनेकदां विसर पडतो. अविनाशच्या सहवासांत वर्तमानकाळहि आनंदाचा आहे याची मला जाणीव होते. त्याच्याकरितां ज्या खस्ता खाल्ल्या आणि कष्ट सोसले ते सोसतांना आपल्याकरितां आपल्या आईवडिलांनीं सोसलेल्या कष्टांची जाणीव होते.

आधारवडाच्या आसऱ्याला आपण विसावतो तेव्हां या विस्तारवेलाची जपणूक किती कृतज्ञतेनं, जिह्वाळ्यानं आणि दक्षतेनं केली पाहिजे हें मनांत येऊन थोडी काळजी वाटली तरी त्याच्या संगोपनांत केवढा आनंद सामावलेला आहे हें अनुभवानंच कळलेलं असल्यामुळें ती चिंता कुठल्याकुठें नाहींशी होऊन मन उल्हासानं भरून येतं.

वाङ्मय-शोभा,
दिवाळी अंक, १९४६

६

मोठ्या माणसासाठी गोष्ट

आमचा अविनाश आज पांच वर्षांचा आहे. तो माझा मुलगा आहे म्हणून तर मला आवडतोच पण तो हुशार आहे, शाळेत जातो, सगळ्यांशी गोड बोलतो, श्लोक म्हणून दाखवतो म्हणून आमच्याकडे येणाऱ्या-जाणाऱ्यांना आणि शेजाऱ्यांनाहि तो आवडतो.

तो एकसारखे नाना प्रकारचे प्रश्न विचारतो म्हणूनहि लोकांना त्याच्या हुशारीचे कौतुक वाटते. पण मला मात्र त्याच्या हुशारीचा कांहीं वेळां त्रास होतो. व मग मला त्याचा फार राग येतो.

पण मनांतून राग आला तरी मी सहसा त्याच्यावर रागावत मात्र नाही. शक्यतोपर्यंत त्याला समजावून सांगून, नाहीतर दुसऱ्या एखाद्या विषयांत त्याचे मन गुंतवून मी त्याला गप्प बसवितो. पण नेहमीच हे जमते असे नाही. कारण आपल्या बालबुद्धीने आणि स्वतःला नकळत मला मात्र तो कोड्यांत टाकतो. मग माझा राग कुठल्याकुठे पळून जातो आणि माझे मलाच हंसू येऊं लागते.

५२ : ते माझे घर

वेळीं अवेळीं एकसारखे प्रश्न विचारून मला भंडावून सोडण्याची संवय अविनाशला लहानपणापासूनच आहे. त्याची कटकट जरा कमी व्हावी, निदान दुपारची दोन तास विश्रांति मिळावी म्हणून आम्ही त्याला 'शिशुसदन' मध्ये घातला. पण मग सुट्टीच्या दिवशींच तो घर डोक्यावर घेऊं लागला आणि त्याला आठवड्यांतून शनिवार-रविवार या नेहमीच्या दोन व इतर एखादी मिळून तीन सुट्ट्या असतातच.

पुढें मात्र त्यानें हळूहळू आपले सवंगडी जमवावयास सुरुवात केली. प्रथम प्रथम तो मित्र घरींच आणीत असे. पुढें तो मित्रमैत्रिणींकडे जाऊं लागला. आमच्या समोरची नीला त्याची आवडती मैत्रिण. नीलाला तर अवि आवडतोच पण तिच्या घरच्या इतर माणसांना व तिच्या भावंडांना पण तो हवाहवासा वाटतो. आरंभीं आरंभीं तो खेळायला बाहेर जाऊं लागला तेव्हां मला स्वस्थपणा मिळतो म्हणून मला तें बरें वाटलें. पण पुढें माझ्या लक्षांत आलें कीं, सुट्टीच्या दिवशीं हातांवर पाणी पडायचा अवकाश, तो नीलाकडे पळतो. तेव्हां मी एक दिवस त्याला म्हटलें, "अवि, अरे दुपारी लोकांची विश्रांति घ्यायची वेळ असते, तेव्हां खेळायला जाऊन लोकांकडे दंगा करूं नये." त्यावर तो म्हणतो, "पण नाना त्यांच्याकडे कुणाला त्रास होत नाही. आम्ही किती दंगा केला तरी नीलाची आई किंवा भाऊ रागवत नाहीत. मग जाऊं मी खेळायला ?"

मग माझ्या मनांत आलें कीं थोडा विषय बदलावा आणि अवीला पण थोडें शहाणपण शिकवावें. लोक बोलत नाहीत हें खरं पण आपण तरी त्यांच्या गरीब स्वभावाचा फायदा किती घ्यावा ! म्हणून मी अवीला म्हटलें, "अविनाश, हल्लीं पुष्कळ दिवसांत मी तुला श्लोक शिकवला नाही. चल मी आज तुला

नवीन श्लोक शिकवतो. ” तोहि मोठ्या नाखुशीने पण मुकाट्याने माझ्यासमोर येऊन उभा राहिला.

“ अतिपरिच्यात अवज्ञा संतत गमनात् अनादरो भवति ।

मलये भिल्ल ~~संधी~~, चंदन तरुकाष्ठमिंधनं कुरुते ॥ ”

मी प्रथम त्याला हा सगळा श्लोक सावकाश म्हणून दाखवला आणि मग दोन वेळां त्याच्याकडून थोडा थोडा सांगून म्हणून घेतला. दोन वेळां श्लोक म्हणून झाल्यावर त्याने विचारलें,

“ नाना, जाऊं मी आतां नीलाकडे ? ” मी म्हटलें, “अविनाश, अजून श्लोकाचा अर्थ सांगायचा राहिला आहे. ”

“ वरं सांगा ” तो म्हणाला.

“ हें बघ, ” मी सांगूं लागलों, “ कुणाशीं फार मैत्री केली तर एखादे वेळेला लोकांना आपण आवडेनासे होतो. कुणाकडे एकसारखें आपणच जात राहिलों तर लोक आपला तिटकारा करतात. आणि हें नीट लक्षांत यावं म्हणून श्लोकांतच एक उदाहरण दिलं आहे, वरं कां अवी. आपण चंदनाचं देवाला गंध लावतो ना उगाळून, त्या चंदनाचीं मलयपर्वतावर जंगलं आहेत म्हणून तिथें जंगलांत राहणारी भिल्लीण चंदनाचीं लांकडेंच जाळून चुलींत टाकते. तसंच आपण जर लोकांशीं फार सलगी केली तर लोकांनाहि आपली किंमत वाटत नाही. ”

श्लोकाचा अर्थ सांगायला सुरुवात करतांच माझ्या लक्षांत आलें कीं, अविनाशच्या बुद्धीला झेंपण्याइतका श्लोक सोपा नाही, पण मी सुरुवात केलीच होती म्हणून अर्थ पुरा सांगून टाकला एवढेंच. आणि मला वाटलें कीं अर्थ सांगून होतांच अविनाश ‘ खेळायला जाऊं कां ’ म्हणून विचारिल आणि मी त्याला ‘ जा ’ म्हणून सांगेन. पण आतां त्याच्यांतला वकील जागा झाला होता. मी अजून वकिलीची डिग्रीदेखील घरांत आणलेली नाही, पण अविनाशच्या अंगांत वकील कुठून संचारतो कुणास ठाऊक !

त्यानें मग आपल्या प्रश्नांची पैर सुरू केलीं. “ नाना अति परिचय म्हणजे काय हो ? अवज्ञा म्हणजे काय हो ? ”

“ अरे, मी सांगितला ना मघांशीं सगळ्या श्लोकाचा अर्थ ! ”

“ मला तसा नको. वेगवेगळा अर्थ सांगा ! ”

‘ आतां आली कां पंचाईत ’ मी मनांत म्हटलें.

“ नाना मलयपर्वत कोठें आहे हो ? ” त्यानें माज्याचें ठिकाण बदललें.

“ खूऽऽप, खूऽऽप लांत्र आहे ” मी म्हणालों.

“ हज्जार मैल लांत्र आहे ? मग आपल्याला तिथं जातां यायचं नाहीं ? मग आपण विमानांतून जाऊं ! मग चलाल ? केव्हां चलाल ? दिवाळींत चलाल ? ”

“ अरे अविनाश, आपण जाऊं. पण पुढें केव्हांतरी तूं मोठा झाल्यावर जाऊं ! ”

“ मोठा झाल्यावर कां ? सिंहगडावर नाहीं कां माणसाच्या डोक्यावर बसून चढलों तेव्हां ? तसाच मलयगिरीवर पण चढेन ! पण ... नको, शुभी थोडी मोठी होऊं दे मगच जाऊं ! ”

“ मला वाटलं सुटलों मी एकदांचा. पण छे ! तेवढ्यांत पुढचा प्रश्न कानांवर आडळलाच.

“ पण नाना, मलयगिरी पर्वतीएवढा आहे कीं सिंहगडाएवढा आहे ? पर्वतीएवढा असला तर मी पायींच चढेन ! ”

“ नाहीं रे अविनाश, तो सिंहगडापेक्षां खूप उंच – हिमालया-एवढा आहे ! ” मी म्हणालों-

“ मग नाना, तिथं वाघ, सिंह असतील ? ”

आतां मात्र मला मनांतून स्वतःचाच राग येऊं लागला होता. कारण हें संकट माझे मीच ओढवून घेतलें होतें. मी विचार करूं लागलों, ‘ आतां मला यांतून कोण सोडवील ? ’ एवढ्यांत

समोरच्या गॅलरींत हंसरी नीला दिसली. आणि पाठोपाठ तिची हांक आली - 'अऽवी !' अवी म्हणाला, 'नीऽला !' नीला म्हणाली, 'खेळायला येतोस ?' अवि म्हणाला, 'नाना, मी नीलाकडं जाऊं ?' मी म्हटलें, 'जा - पळ - पण मोठा आरडा-ओरडा करून आईला - भाऊंना त्रास देऊं नका हं ?' पण अवि उत्तर द्यायला थांबलाच नाही. तो माझ्या समोरून पळाला आणि एका मिनिटानेंच तो समोरच्या गॅलरींत नीलाला सांगत होता, 'ए नीला, दिवाळींत आमची शुभी मोठी होईल - मग आम्ही विमानानें मलयगिरीवर चंदन आणायला जाणार आहोंत. तू येशील ?' मान कळती करीत नीला हंसत म्हणाली, 'हो' आणि मग उड्या मारीत, टाळ्या पिटीत, कांहींतरी बडबडत तीं दोघंही मोटमोठ्यानें हंसू लागली. हंसत हंसत मीहि हातांतलें पुस्तक वाचूं लागलों.

केसरी,
२१ नोव्हेंबर १९५४

७

त्रिदल

शुभी आज त्रिचूरला जात आहे.
पुण्यासून खूप दूर - सुमारे हजार
मैलांवर, कोचीनच्या थोडे अलीकडे त्रिचूर आहे. त्रिचूरला शुभीचे
आजोळ आहे. चार दिवसांपूर्वी तिला जेव्हां कळलं की, तिची
माईमावशी त्रिचूरला जाणार आहे, तेव्हांसून ती 'त्रिचूरला
जायचं' म्हणून नाचत होती. आणि मावशीनें जेव्हां 'तिला
स्टेशनवर पोचवा, मी तिला बरोबर नेते' असें कळवलं, तेव्हां
तिचा आनंद ओसंडू लागला. ज्याला त्याला ती त्रिचूरच्या गमती
आणि तिथें आवले कसें लाड होणार तें सांगू लागली. आज
पहांटे चारलाच ती जागी झाली आणि 'आतां मी निजतच
नाहीं, कारण आतां उजाडेलच आणि मग मला प्रवासाची तयारी
करावयाची आहे' असें म्हणू लागली. तिनें हरप्रकारची तयारी
केली आहे. कपडे, खाऊ, पुस्तके, विणायचें सामान आणि एक
ना दोन ! आणि दुपारीं गाडींत बसल्याबरोबर ती विणकाम काढून

तें माझे घर : ५१७

बसली. तिला कोणीसं म्हटलें, 'अग शुभे, गाडी सुटेपर्यंत तरी आमच्याशीं बोल कीं,' तेव्हां किंचित् लाजून ती म्हणते, 'मी फक्त गुंता सोडवत होतें!'

गाडी सुटायच्या आधीं मी तिला उपदेश करीत होतो. आणि ती हंसून व मान वेळावून प्रत्येक गोष्टीला होकार देत होती. मला हें माहित आहे कीं, मी सांगितलेल्या सगळ्या गोष्टी ती विसरणार आहे आणि प्रवासांत कमल तिची जास्तीत जास्त काळजी घेईल. आणि त्रिचूरला तर खुद्द तिचे आजी-आजोबाच आहेत. ज्यांनीं तिच्या आईला लहानाची मोठी केली त्यांना तिला सांभाळतां येणार नाहीं का ? पण पोरांविपर्यांची माया मोठी विचित्र असते. आणि दोन वर्षांपूर्वी ती दिवाळींत भाजल्यापासून तर मी तिच्या वावतींत फारच हळवा झालों आहे. तिच्या वावसटपणाची मला फारच भीति वाटते. मी तिला एखाद्या मोठ्या माणसाला समजावून सांगतात तसें मुद्देसूद रीतीनें अनेक गोष्टी सांगत होतो आणि अजन सुदैवानें ती मला तोडून न टाकतां अगदीं लाघवीपणानें प्रत्येक वेळीं ' ऐकेन ' असं पुन्हा पुन्हा कबूल करीत होती. गाडीची शिटी झाली तशी तिला मी क्षणमात्र जवळ घेतली, तिच्या तोंडावरून हात फिरविला आणि 'अच्छ' म्हणून तिचा निरोप घेतला.

गाडी सुटली, दृष्टीच्या टप्प्याबाहेर गेली आणि आम्ही परत फिरलां. पण आज गंमत झाली. इतका हळवा असणारा मी मजेंत होतो. पण तिची आई मात्र अस्वस्थ दिसत होती. घरांत आल्यावरहि शुभीचा दंगा जाणवेना म्हणून ती वेचैन होती. आणि धाकटा श्रीकरहि रात्रीं, कंटाळा आला म्हणून न जेवतां दूध पिऊनच झोपीं गेला. अविनाश-श्रीकरच्यामध्ये झोंपणारी आणि दोघांशींहि पटाईतपणें भांडणारी शुभी आज घरीं नव्हती

म्हणून त्यांनाहि चैन पडत नव्हतें.

शुभदा अतिशय भांडखोर आहे. लहानपणीं ती अतिशय आक्रस्ताळी होती. रात्रीं अपरात्रीं ती उठून रडत वसे. कशानेंहि राहात नसे. आणि तिच्या पाठीवर फक्त सव्वा वर्षानें झालेला श्रीकर आईजवळ असल्यानें शुभीला खांत्रावर टाकून, रागावून, गोड बोलून शांत करण्याची कामगिरी माझ्याकडे असे. दिवसभर खेळणारी ही मुलगी रात्रीं पिसाटासारखी कां ओरडते याचें शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनाहि कोडें असें. शुभी तीनचार वर्षांची झाली आणि तिचें रडणें कमी होऊन मोठ्यानें हंसणें, जोरानें भांडणें आणि गल्लीभर बागडणें हा क्रम सुरू झाला. आमचे कांहीं मित्र तर शुभाशीं हमखास भांडण उकरून काढतात व ती सगळ्यांना पुरून उरते.

नुकतेंच नवरात्र संमलें आहे. या नवरात्रांत शुभीच्या उत्साहानें हद्द गांठली. भांडल्याच्या निमित्तानें रोज कितीतरी मुली ती गोळा करून आणी आणि उलट आपणहि तितक्या घरीं जाऊन भोंडला खेळून यायची. इतकें हुंदडल्यावर केव्हांतरी रात्रीं पाय दुखतातच. मग केविलवाण्या आवाजांत 'नाना, पाय दुखतात हो,' म्हणायची. 'मग इतकी धांवलीस कशाला?' असें जरी मीं म्हटलें तरी पाय चेपून मिळतात ही तिची खात्री आहे. त्यांतूनहि गरज लागलीच तर हुकमी रडणें तिच्या हातचं आहे.

शुभी इतकी भांडखोर असली तरी तिच्या मैत्रिणींचा परिवार फार मोठा आहे. शिवाय तिच्या चाहत्यांत कॉलेजच्या मैदानावरचा भैय्या, तिथें कांहीं कामानिमित्त येणारे पोलीस, फिरायला येणारीं जोडपीं—तींहि सर्व वयांचीं—असा समाज असतो. मैत्रिणींशीं ती कितीहि भांडली तरी मैत्रिणींची संख्या कमी होण्याऐवजीं वाढतेच आहे. हंसरा चेहरा, गोड बोलणं आणि चेहऱ्यावरचा

आर्जवी भाव या भांडवलावर तूर्त तरी ती सगळीकडे वजन ठेवून आहे. परवां भांडल्याचेंच पाहा ना ! भांडल्याची भातुकली होती तर शुभानें आपल्या बरोबरीच्याच नव्हेत तर आपल्याहून मोठ्या अशासुद्धां मैत्रिणी गोळा करून आणल्या होत्या. मग आधीं त्यांचे खेळ व फराळ झाल्यावर मला मुद्दाम बोलावून गीतें, नृत्यगीतें, अभिनयगीतें, इत्यादींची माझ्यासमोर हजेरी झाली. आणि हें कांहीं शुभीचें एका दिवसाचें कर्तृत्व नाहीं. रोम कधींच एक दिवसांत बांधून होत नाहीं. तीनचार वर्षांपूर्वीची गोष्ट मला आठवतें आहे. त्या वेळीं शुभदा अवघी चार वर्षांची होती. असेच भांडल्याचें दिवस. संध्याकाळीं साडेसातचा सुमार असेल. दुकानें बंद होतील आणि मला एक औषध हवें होतें, तें आणायचें राहिल म्हणून मी घाईघाईनें घरांतून निघालों. पुष्कळ अंधार झाला होता; इतक्यांत एक लहान मुलगी समोरून पळत येतांना दिसली. ' इतक्या संध्याकाळीं ही कोण मुलगी घराबाहेर ? आणि कुठें चुकली तर ? आईबाप वघत कसे नाहींत ? ' असें मनांत आल्यामुळें मी पुढें होऊन तिला भडवले. तिनें मुळीं मी कांहीं विचारायच्या आंतच माझे हात पकडून हंसायला सुरुवात केली. पाहतों तर ती शुभीच ! तेव्हां मी रागानें म्हणालों, ' शुभे, रात्रीची कुठें भटकतेस ? ' त्यावर ती अगदीं निरागसपणें मला म्हणते, ' अहो नाना, मी भांडल्याला गेलें होतें. पण आतां तुम्ही कुठें चाललांत ? ' ' मी चाललों आहे औषध आणायला वसंत कंपनींत. '

' मग चला, मी पण येतें तुमच्याबरोबर ! ' आणि माझ्या हाताला धरून ती चालायला लागली. मी हा विचार केला कीं तिला बरोबरच घेऊन घरीं जाऊं. औषध घेऊन आम्ही परत आमच्या गल्लीपाशीं आलों तों जवळच कुठें तरी ते सुप-

रिचित ' ऐलोमा पैलोमा गणेशदेवा ' हे शब्द आणि फेर धर-
 ल्याचा आवाज कानांवर आला. त्याबरोबर माझा हात सोडून,
 खुणेचा शब्द ऐकल्यासारखी शुभी म्हणते, ' नाना, अजून एक
 भोंडला राहिला आहे वरं कां ! मी आंत जाऊन येते. ' मी
 तिला हांक मारून म्हणतो, ' अग पण शुभे, आतां रात्र झाली
 ना ? घरीं कशी येशील ? ' त्यावर त्या घरांत शिरत शिरत ती
 हंसून म्हणते, ' अहो, माझे घर मला माहित आहे. ' भीति
 हा शब्दच तिच्या गांवीं नव्हता.

आणि तिच्यांत आजीबाईपणा तर इतका विलक्षण आहे कीं,
 तिचें बोलणें एक एक ऐकत राहावे आणि कृति पाहात राहावी.
 हल्लीं निरनिराळ्या मासिकांतून ' किलबिल ', ' चिमखडे बोल ' वगैरे
 सदरें मुलांचें वाकपाटव दाखविण्याकरितां चालूं असतात. त्यांतला
 मजकूर वाचतां वाचतां केव्हां केव्हां मनांत येतें—अंक आणि
 रुपयाच्या लोभानें आईबाप आपलें वाकपाटव मुलांच्या नांवानें
 छापून आणवीत नसतील ना ? पण आमच्या मुलांच्या अनुभवा-
 वरून सांगतो कीं ज्या तऱ्हेचें वातावरण मुलांच्याभोंवतीं असतें
 त्यांतली भाषा तीं नकळत उचलतातच. तीं विशेष बुद्धिमान
 असलीं तर अवलोकनानें मिळविलेल्या ज्ञानाचा स्वतंत्रपणें उपयोगहि
 तीं करतात. श्रीकर तसा शुभीहून फक्त सव्वा वर्षानें लहान !
 पण ही आधीं जन्माच्या हकानें ताई झालेली आणि आपल्या
 लहरीप्रमाणें ती आपलें ' ताईपण ' गाजवते देखील. भोंडल्याच्या
 गाण्यांत अशा कांहीं ओळी आहेत :

... चिलार बाळाला भूक लागली ।

सोन्याच्या चाटीनें दूध पाजलें ।

निजरे निजरे चिलार बाळा वगैरे.

येईल तें गाणें टसक्यांत म्हणून ती रडणाऱ्या श्रीकरची

समजूतमुद्धां करायची. पण हें सगळें प्रौढपण नेहमींच टिकतें असें नाही. खाऊच्या वांटणीचा प्रश्न निघाला किंवा मैत्रिणींच्या घोळक्यांत रमतांना श्रीकरची अडचण वाटायला लागली म्हणजे ती प्रौढपणाचें सोंग टाकून देते व आपल्या वयाला साजेलसा अवतार धारण करते.

पण श्रीकर झाला तरी तिचाच भाऊ ! तोहि सगळ्यांत लहान असल्याचा सोईस्कर फायदा घेतो. आणि शुभी भांडायला लागली तर प्रसंगी तिच्यावर मातहि करतो. कारण बोलून चालून तो मुलगा आहे. शुभी ज्याप्रमाणें अनेकदां आपल्या मोठेपणाचें भांडवल करते, त्याचप्रमाणें श्रीकर आपण सगळ्यांत लहान आहोंत याच गुणाचें भांडवल करतो. आरंभीं आरंभीं तिला श्रीकरच्या लहानपणाचा हेवा वाटे. तो लहान म्हणून त्याचें जास्त कौतुक होतें असें वाटून ती आपला हक्काचा वाटा वसूल करायला टपलेली असे. मीं त्याला कडेवर घेतला रे घेतला कीं लहानपणीं शुभी पुढें येऊन, हात वर करून 'दोघांना ध्याव्' असें म्हणत उभी राहायची. पुढें ती मोठी झाल्यावर 'तू बाबूची - श्रीकरला आम्ही बाबूहि म्हणतो—ताई ना ?' असें म्हणून आम्ही तिला हरब-याच्या झाडावर चढवूं लागलों. तेव्हां तीहि स्वतःच 'बाबुल्या माझा' म्हणून त्याचें कौतुक करून त्याला खेळवूं लागली. शुभी लहान असतांना अविनाश असेंच तिला 'बेबुडी, चंपुडी, झंपुडी' म्हणत असे. मला वाटतें कीं मूल लहान असलें तरी, आपल्याहून लहान मूल दिसतांच त्याची वात्सल्य-भावना जागृत होते. पुढें तीं दोघहि मोठीं होत गेलीं तसें त्यांच्यातील वयाचें अंतर व्यवहाराच्या दृष्टीनें लुप्त होत चाललें. आतां त्यांच्यातील संवाद बरोबरीच्या नात्यानें चालतात. आणि शुभीनें त्याला बाजूस सारून मैत्रिणी गोळा केल्या तर तोहि आपले मित्र जमवून कॅरमचा डाव मांडतो.

प्रथम प्रथम शुभी त्याला चुकवून पळाली तर तो तिला बोल-
वून आणी. ' मी तिच्याशीं भांडणार नाहीं ' वगैरे बोल्या
करावयाचा. पण तो आतां आपला स्वतंत्र मार्ग आंखतो. दिवस-
भर दोघांचे जे प्रेमसंवाद व खटके चाललेले असतात ते
ऐकण्यासारखे असतात. एकदां शेजारच्या बाईंना नवे बाळ झाले.
ते पाहून आल्यावर दोघांनीं आईला विचारलें, ' शेजारच्या माव-
शींनीं दवाखान्यांतून किती सुंदर बाळ आणलं आहे. आई,
तूं कां ग नाहीं असं एक बाळ दवाखान्यांतून आणत ? ' त्यावर
आई म्हणाली, ' आपल्या घरीं कशाळा हवं आहे बाळ ? हा
आहे कीं माझा छकुला ! ' असं म्हणून तिनें श्रीकरला जवळ
घेतलें. त्यावर त्याचें समाधान झालें व तो एकदम खुप होऊन
आईच्या मांडीवर लहान बाळाप्रमाणें आडवा झाला. पण शुभीचें
समाधान होईना. तेव्हां आई तिला म्हणाली, ' अग शुभे,
डॉक्टरीणबाई बाळ मागितलं तरी देत नाहीं ! ' तेव्हां शुभी
ठसक्यानं म्हणते, ' हो, न द्यायला काय झालं ? आणि ही
डॉक्टरीण देत नाहीं तर दुसऱ्या डॉक्टरीणबाईकडे जा ! '

एकदां बाबूची पेन्सिल हरवली आणि ती त्याला पुन्हा
चड्डीच्या खिशांतच सांपडली. तेव्हां तो शुभीला सांगत होता,
' शुभे, माझे किनई, कांखेला कळसा गांवाला वळसा, म्हणतात
ना, तसं झालं. ही वघ पेन्सिल माझ्या खिशांत आणि मी
सगळीकडे शोधतोय ! ' त्यांचे असे संवाद ऐकले म्हणजे मला
शिक्षणाचा दर्जा वाढला कां आपलीच मुलें हुशार आहेत असा
प्रश्न पडतो. एके दिवशीं तर दोघांनीं कमाल केली. रात्रीं दोघे
माझ्या दोन बाजूंना निजलीं होतीं आणि मी त्यांना धुवाची गोष्ट
सांगतांना कांहीं चूक झाली. लगेच शुभीनें मला हटकलें आणि
म्हणाली, ' बाईंनीं असं नाहीं सांगितलं ! ' त्यावर मी तिला

म्हटलें, 'अग, जा ग, तुझ्या बाईना काय कळतंय !' तेव्हां 'काय, बाईना कळत नाही ?' असा प्रश्न विचारून आणि 'केवढे हे आपल्या वडिलांचे अज्ञान' असा भाव चेहऱ्यावर आणून ती खदखदा हंसू लागली. क्षणभर मीहि स्तिमित झालों. तेवढ्यांत माझ्या दुसऱ्या बाजूने डोकें वर करून श्रीकर तिला म्हणतो, 'शुभे, नानांना तुझ्या बाईपेशां जास्त कळतं बरं कां ! ते तर संपादक आहेत.' आतां गप्प बसायची पाळी शुभीची होती. या सगळ्या वाकगुत्वानें आमची मात्र भरपूर करमणूक होते. किंबहुना दिवसभराच्या साऱ्या कष्टांचें परिमार्जन झाल्या-सारखें वाटतें. आणि त्यांच्या निरागस बाललीलांचा आनंद नेहमीं चाखायला मिळावा असें वाटतें.

पण कालगति कोणाचेंच ऐकत नाहीं. आम्ही असेच लहान होतो आणि आईबापांच्या छायेंत एकमेकांना विलगून भांडत, तंडत आणि प्रेमहि करत वाढलों, मोठे झालों आणि पांगलां. आमचे स्वभाव भिन्न आहेत, व्यवसाय भिन्न आहेत, आर्थिक परिस्थिति भिन्न आहे आणि आयुष्यांतील प्रत्येकाच्या जोडीदाराचा स्वभाव आणखी भिन्न आहे. पण तरीदेखील आम्ही एका छत्राखालीं वाढलों हे कळत न-कळत आमच्या मनांवर बिंबलें आहे. त्या सांवलीची ऊत्र अजूनहि आम्हांला आठवतें. आणि म्हणूनच आम्ही एकमेकांना केव्हांहि हक्कानें हांक मारतो.

आमच्या श्रीकरलाहि आतां केव्हां केव्हां एकदम मोठे व्हायची हुक्की येते. त्याला अजूनहि आईवांचून क्षणभरहि चैन पडत नाही; तरीपण दादाची एखादी जुनी विजार सांपडली कीं, 'मला आतां पट्ट्याची विजार हवी, बंदाची चड्डी नको; कारण मी आतां मोठा झालों' असें तो म्हणूं लागतो. परवां असाच एक दिवस तो दादाची एक जुनी विजार अडकवून

चसल्य होता. आम्ही समोर कार्यालयांत काम करीत होतां. माझें घर व कार्यालय समोरासमोरच आहे. जेव्हां जरूर पडेल तेव्हां दोघांनींही समोर जाऊन काम करायची आमची पद्धत आहे. दिवाळी अंकाचें काम ऐन भरांत आलें होतें; आणि आम्ही दोघेहि कामांत गढून गेलों होतां. इतक्यांत मला समोरून श्रीकरची हांक आली, म्हणून मी गॅलरींत आलों. 'मला विजारीला पट्टा आणून द्याल कां?' असें तो मला विचारित होता. आणि प्रश्न विचारतां विचारतांच तो पळत समोर यायला निघाला. मी बाहेर येऊन पाहतों तो, श्रीकर धावत रस्ता ओलांडीत होता. त्याची मान खाली होती; त्यामुळें त्याचा चेहरा मला दिसत नव्हता. त्याचे हात त्याची सैल होणारी विजार सांवरीत होते. आणि तरीहि तो हरणाच्या चपलतेनें धांवत होता. तो नेहमींच असा जोरानें धांवतो. त्याचे पाय तरी जमिनीला टेकतात कीं नाहीं असें वाटत होतें. तें दृश्य बघतांना, वरून कॅमेरा धरून घेतलेल्या फोटोसारखें दिसत होतें. आणि तें पाहतां पाहतां मला संभ्रम उत्पन्न झाला कीं, हा अविनाश कीं श्रीकर? वास्तविक दोघांच्या वयांत चांगलें सहा वर्षांचें अंतर आहे. अविनाश बारा वर्षांचा तर श्रीकर सहा वर्षांचा. पण मला अजूनहि गंमत वाटते कीं, मला हा भ्रम कां व्हावा? तो श्रीकर आहे, त्यानेंच मला हांक मारली होती, तोच धांवत आहे हें मला माहीत होतें तरी हा भास मला कां व्हावा? मग माझ्या लक्षांत आले कीं, परवां अविनाशच्या मुंजींतले फोटो पाहत असतांना श्रीकरमध्ये आणि या अविनाशमध्ये किती विलक्षण साम्य आहे तें आम्ही पाहिलें होतें व त्यावर आम्ही बोललोंहि होतां. एकच मनुष्य आपण रोज पाहत असलों म्हणजे त्याच्यांत होणारा फरक आपल्या लक्षांत येत नाहीं. पण केव्हांतरी मागली स्मृति चाळवते; कारण प्रत्येक वेळीं आपण एखादी व्यक्ति बघतों ती त्या त्या क्षणीं कांहीं एका विशिष्ट दृष्टिकोनांतून बघत

असतां. अंतर्मनांत घोळत असलेल्या विचारांचाहि त्या दृष्टिकोनावर परिणाम होत असावा आणि म्हणूनच अविनाशर्ची विजार घालून धांवत येणारा श्रीकर मला अविनाशसारखा भासला असावा.

तें कसेंहि असो, पण एक गोष्ट मात्र खरी कीं, अविनाश लहान न होतां श्रीकर मात्र मोठा होत होता आणि तें माझ्या लक्षांत आलें होतें. आणि तोच विचार मला अस्वस्थ करीत होता. एकदां डॉ. राधाकृष्णन यांनीं आमच्या कॉलेजांत व्याख्यान देतांना 'वालयभाव वाढवा' असा उपदेश आम्हांला केला होता. आणि तें किती अवघड आहे याचें प्रत्यंतर माझ्या तीन मुलांच्याकडे वचतांना मला येतें. मला कामानिमित्त नेहमींच मुंबईला जावें लागतें व परत येतांना खेळ व खाऊचा कर मुलांच्याकरितां आणावाच लागतो. अविनाश लहान असतांना तर तो ठरल्यादिवशीं माझी वाट पहात जागत रहायचा. आणि एखादे दिवशीं गडवडीत खाऊ आणायचा राहिला तर वसमधून उतरल्यावर टिळक-रोडवरच्या लकी रेस्टॉरंटमधून मला त्याच्याकरतां 'मुंबईचा खाऊ' वेऊन घरीं जावें लागे. आतां मात्र अविनाशला स्वस्त आणि महाग कंपासमधला फरक समजतो आणि कॅमेरासुद्धां वापरायचा तर तो भारी कां असावा याच्यावर तो साधार विवेचन करतो. उलट अजून श्रीकरला चार रुपयांचा शर्ट आणि चार आण्यांचा प्लास्टिकचा खेळ यांतला 'मौलिक' फरक कळत नाही. कमरेला पड्डा नसला तरी रिवनसुद्धां किती छान डिसेल हें मी त्याला अजूनहि पटवून देऊं शकतां.

तो अडीच वर्षांचा असतांना त्याचें ऑपरेशन करावें लागलें. त्याला भूल देत असतांना त्यानें मला हांक मारली व मी त्याचा हात धरून त्याच्याजवळ उभा राहिलों. तेवढा धीर त्याला पुरला. दुसरे दिवसापासून डॉ. दातारांना 'आजोत्रा' म्हणून त्यानें आपलें त्यांच्याशीं नातें जमवलें. तिथल्या आठ दिवसांत सखल्या नातवासारखीं शुश्रुषा व कौतुक त्यांच्याकडून करवून घेतलें. त्यानें जोडलेला तो ऋणानुबंध

अजूनहि कायम आहे. निरागस बालस्वभावांतून निर्माण होणारें हें सामर्थ्य पुढें टिकतें कीं नाहीं कोणास टाऊक ! आज मात्र तें पदोपदीं जाणवतें. मुलें आपसांत दिवसभर भांडतात, वेळप्रसंगीं मारामारीसुद्धां करितात, पण तें सगळें एका क्षणांत विसरून पुन्हां गळ्यांत गळासुद्धां घालतात. असें निरोगी मन प्रौढ माणसाचें सहसा असंभव शकत नाहीं. परिस्थितीनें भेदरलेला, पूर्वग्रहांनीं पछाडलेला, गृहस्थितीनें गांजलेला असा जरी एखादा मनुष्य असला तरीसुद्धां त्याला जर दोन गोजिरवाणीं वाळें असतील तर त्याचा सगळा ताप नाहींसा होईल.

प्रौढ माणसाला 'बाल्यभाव वाढविणें' जरी शक्य नसलें तरी मुलांच्या सहवासांत त्याचा बाल्यभाव जागृत तरी खास होईल. श्रीकर आत्तांच निजून उठला आहे. अंधरुणांत पडल्या पडल्याच मला विचारतो आहे, 'नाना, त्रिचूरला शुभी आतां काय करीत असेल हो ? अजून निजली असेल कीं दूध पीत असेल ?' असा अगदीं साधा प्रश्न असतो, पण त्यानें आपलें मन आंतपर्यंत हालतें.

एकत्र ठेवलेल्या गोगलगाईं वेगवेगळ्या गांवांत नेऊन त्यांचें तारायंत्र करतात असें म्हणतात त्याची मला आठवण होते. तिकडे शुभी अशीच बाबूची आठवण काढीत असेल आणि मग तिची मावशी तिला चिडविण्याकरितां म्हणेल, 'मग जातेस कां बाबूकडे परत ? जा एकटी !' पण त्यावर शुभी हरेलच असें नाहीं. ती म्हणेल, 'हो जाते. दे ! मला पुण्याच्या डब्यांत बसवून. माझे नाना येतील स्टेशनवर !'

आणि म्हणूनच ना कितीहि भांडलीं तरी मनस्ताप होत नाहीं. कारण तो त्यांच्या प्रेमाचाच आविष्कार असतो. तें त्यांचें भांडणें व एक होणें यांतच आमच्या श्रमांचा, संतापाचा परिहार होतो. एखादे दिवशीं भांडणांना अगदीं ऊत आलेला असतो. त्यांच्या भांडणांना कंटाळून मी कुठेंतरी बाहेर निघून जातो. पण आई कुठें जाणार ? मी

रात्रीं परत आलों म्हणजे ती मला म्हणते, ' आज अगदीं यांनीं कहर केला भांडणाचा. अंथरुणावर पडल्यावरसुद्धां यांचें भांडण चालूच होतें. शेवटी मी दोघांनाहि दोन दोन धगाटे दिले आणि एकमेकांच्या अजिबात जवळ जायचें नाहीं असें बजावून आंत आलें. आतां झोंपली वाटतें !' त्यावर तिला हांक मारून मीं म्हणतो, ' अग लता, बघ तर खरी गंमत !' आणि मग लता बाहेर येते. निजतांना एकमेकांशीं भांडल्यामुळें दूर दूर निजलेली श्रीकर-शुभदा सरकत सरकत एकमेकांच्या जवळ आलेलीं असतात. शुभीचा हात बाबूच्या गळ्यांत असतो. श्रीकर जास्त भावनाप्रधान आहे. तो झोंपेंत मधूनमधून मुसमुसत असतो; पण शुभीचें रडणें कुठल्याकुठें पळून गेलें आहे. तोंडावर तिचें तें गोड गोड हंसूं आहे. पापण्यांच्या पाकळ्या मिटलेल्या असल्या तरी सगळा गोडवा मुखावर उमटलेला आहे.

भांडण संपलेलें आहे. संघर्ष शिल्लक उरलेला नाहीं. उरलें कांहीं असेल तर तें निर्व्याज प्रेम, निरागस बाल्यभाव आणि सगळ्या वरादारालाच नव्हे तर येईल जाईल त्याला सदैव प्रसन्न करणारे स्मिताचें किरण ! त्यांना जवळ वेऊन त्यांचें चुंबन व्यावें म्हणून मी आवेगानें खालीं वांकतो तोंच मला अडवीत लता म्हणते, ' छे, छे ! निजलेल्या बाळांचा मुका व्यायचा नसतो - '

अविनाश, शुभा आणि श्रीकर या त्रिदळांतलें एक पान जरासें बाजूला झाल्याबरोबर हीं दोन पानें किंचित् मलूल झालीं आहेत. ' शुभी नाहीं मग भाऊवीजेची कसली गंमत ?' म्हणून अविनाश कुरकुरत आहे. श्रीकर मधूनच तिची आठवण काढीत आहे. शुभी नाहीं म्हणजे आईला काम नाहीं, म्हणून मला तिच्यावर ओरडावें लागत नाहीं, म्हणून मीहि वेचैन आहे. आणि हें सगळें कां ? तर आज शुभी त्रिचूरला गेली आहे !

प्रसाद, दीपावलि १९५५

८

चिमी : एक तत्वज्ञान

बुंड्याचीं दोन्ही पिलं मीं आमच्या गवळ्याला देऊन टाकलीं तेव्हां कल्पना नव्हती कीं बंड्या घरांतनं गेला आहे तो कायमचा. मला एकदां अंधुकशी शंका आली होती कीं बंड्या आणि त्याचं एक भावंड मोठं झाल्यावर चिमी जशी आमचं घर सोडून गेली तसा बंड्या पण एखादे वेळीं आमचं घर सोडील. पण तो नाहीसाच होईल आणि आमच्या मनाला अशी रुखरुख लावून जाईल असं मात्र मला कधींच वाटलं नाही. कारण पिलं मोठीं झालीं म्हणजे मांजरीला तीं नकोशीं होतात इतकंच नव्हे तर पिलांनीं राहतं घर सोडलं नाही तर मांजरीच घर सोडते हें चिमीच्या उदाहरणावरून आम्हांला चांगलं माहीत झालं होतं. आपल्या नवजात अर्भकांना बोक्यापासून प्राणपणानं जपणारी मांजरी, रात्रीं अपरात्रीं त्याच्यासाठीं उंदीर पकडून आणून त्यांना त्याची चटक लावणारी मांजरी आणि त्यांना वेड्यावांकड्या उड्या

मारावयाला लावून पंजाचे वार करायला शिकविणारी मांजरी, पिलें दोन महिन्यांचीं झालीं कीं त्यांच्यावर फिसकारायला लागते; त्यांना दूर लोटते आणि अखेरीस आपलं इतके दिवसांचं घर सोडून जाते हें पाहून आश्चर्य वाटतं. पण तसं घडतं खरं !

चिमी घर सोडून गेली आणि दोन पिलें आमच्या घरीं राहिलीं. त्यांपैकीं एक काळं होतं तें आपल्या आईसारखं चपळ पण शांत होतं. दुसरं पांढरंशुभ्र पण एकसारखं म्यांव म्यांव करणारं होतं. या दोन्ही पिलांचीं नांवां त्यांना बोके समजून मुलांनीं ' बंड्या ' व ' गुंड्या ' अशीं ठेवलीं. मला मांजरींचा कंटाळा. चिमी घर सोडून गेली. आणि बंड्या सारखा कटकट करायचा. तेव्हां मी वैतागून म्हणायचा, ' आतां हीं पिलें जर कोणी नेईल तर वरें होईल ! ' आणि हें ऐकून आमच्या वाड्यांत आलेल्या एका पाहुण्यांनीं तीं पिलें न्यायचीं ठरविलें. त्यांना तीं फार आवडलीं होतीं. दुसरे दिवशीं पहांटे गांवाला जायला निघतांना ते पिलांना शोधत असल्याचें माझ्या लक्षांत आलें. कारण तेव्हां मी जागा झालों होतो. ' दोन्ही पिलें नेलीं तर मुलें नाराज होतील तेव्हां एक तुम्ही न्या ' असें त्यांना उठून सांगावें असें माझ्या मनांत आलें. पण मीं मन घडू केले. मनांत म्हटलें, ' अवायासें पीडा जात आहे तर जाऊं दे; चार दिवस मुलें नाराज होतील पण मग विसरतील. ' पण शेवटीं माझीच फजिती व्हावयाची होती. कारण सकाळीं घरांत येतो तो चुलीपाशीं बसून दुधाकडे तोंड करून बंड्या त्याचें म्यांव म्यांव गीत आळवीत होता. पाहुण्यांना तो सांपडलाच नव्हता म्हणून ते फक्त गुंड्याला वेऊन गेले होते.

पण बंड्यानें पुढें सगळ्यांचीच फजिती केली. थोड्याच अवधींत लक्षांत आलें कीं तो ' बंड्या ' नसून ' बंडी ' आहे.

चिमीच्या दर चार महिन्यांनीं होणाऱ्या वाळतपणांनीं आम्ही वैतागलो होतो. त्याला मध्यंतरीं खळ पडला होता. पण आतां त्याची पुरेपूर भरपाई होणार होती. पण वंड्या वंडी टरला तरी ' तो वंड्या ' हें नांव मात्र कायम झालें; आणि आल्यागेल्याला ' वंड्याला पिलें झालीं ' हे ऐकून विस्मयाचा झटका वसूं लागला आणि मग आमचीं नि त्यांचीहि हंसून करमणूक होऊं लागली.

वंड्या राहिला म्हणून मुलें मात्र एकदम खुष झालीं. अंगा-वरचे थोडेसे आणि शेपटीवरचे थोडेसे ठिपके सोडले तर वंड्या अगदीं पांढराशुभ्र अन् गुवगुवीत होता. त्याची शेपटी चिमीच्या शेपटीसारखीच गोंडेदार होती. आणि पाहील त्यानें खुप व्हावें असेंच तें मांजर होतें. पण चिमीची सर त्याला नव्हती. चिमीचा रुबाव, तिचें चापत्य आणि तिचें क्रौर्य यांचा वंड्यांत अभाव होता. वंड्या अगदीं शेळपट होता. पण तो घरांत चिमीहून जास्त रुळला. आल्या गेल्याला तर वंड्या म्हणजे एक कौतुकाचा विषय होता. नाराज होतो तो फक्त मी ! आणि माझी नाराजी अनेक तऱ्हेची होती. मला मांजर घरांत नको होतें. त्याचीं वाळतपणं दर चार महिन्यांनीं येत. पण जन्माला येणारीं गोजिर-वाणी पिलं बोक्यानें खावीं हेंहि मला सहन होत नव्हतें. आणि तीं पिलें जगवायसाठीं माझ्या जिवाची उलघाल सुरू व्हायची. माझा दुबळेपणा मला कळत होता. पण स्वभावाला औषध काय ? मात्र मांजर घरांत वाळगण्यापासून मुलांना व घरांतल्या इतरांना जरी अपरंपार आनंद झाला तरी परवांपर्यंत म्हणजे वंड्या घरांतून नाहींसा होईपर्यंत सहा सात वर्षे चिमीपासून तीन पिढ्यांच्या सहवासांत झालेल्या मनस्तापानें मी तत्त्वज्ञ बनलों हा कांहीं थोडाथोडका लाभ नाहीं.

हें तत्त्वज्ञान मीं कसं आत्मसातू केलं तें कळायला थोडा

इतिहास सांगायला हवा. त्याचं असं झालं...

आमच्या घरांत चिमीचें स्थान केवळ अद्वितीय होतें. मला नको असलेला आणि मी हरतऱ्हेनें घराबाहेर काढून लावायाचा प्रयत्न केलेला हा प्राणी परवापर्यंत बंड्याच्या रूपानें माझ्या घरांत ठाण मांडून बसलेला होता. एका परीनें हा माझा पराभवच असला तरी कांहीं गोष्टी तिनें माझ्या भीतीनें सोडल्या असें म्हणावयास हरकत नाहीं. म्हणजे तिनें अभक्षभक्षण सोडलें किंवा कुटुंबनियोजन अमलांत आणलें असें नव्हे. पण तिच्या कर्तृत्वाचा उपसर्ग मला न होईल आणि माझ्या काठीचा उपसर्ग तिला न होईल इतक्या वेतानें ती वागूं लागली.

मला खरोखरीच कुठलेच प्राणी घरांत संभाळायला आवडत नाहींत. कुत्र्याप्रमाणें माकड संभाळणारे आणि तें सांखळीला बांधून आपल्याबरोबर फिरवणारे सुशिक्षित-अशिक्षित डोंबारी आपण पाहिले असतील. मुंगूस पाळून तेंहि बरोबर हिंडवणारे अनेक लोक आपण बघतां. नाग संभाळणारेहि अनेक लोक आपण पाहतां. घरांत ठेवायचं माशांचं तळं तर विकतच मिळतं, राघू मैनांचे पिंजरे दारावर विकायला येतात आणि कुत्री व मांजरं यांचं माणसांवरचं आणि माणसांचं त्यांच्यावरचं प्रेम तर विचारायलाच नको. पण यांपैकीं कुठलाहि प्राणी मला माझ्या घरांत नकोसा वाटतो. मात्र या बाबतींत मुलांच्या आवडी माझ्यापेक्षां अगदींच वेगळ्या आहेत. सर्व तऱ्हेचे प्राणी पाळून घराचाच पेशवे पार्क करायलाहि त्यांना मनापासून आवडेल.

त्यांना घरांत प्राणी बाळगायची आवड आणि मला तर तें मुळींच नको अशा संघर्षांतून सरतेशेवटीं मांजर पाळण्याला मी संमति दिली. एकदां पोपट आणला तो संधि साधून उडून गेला. कुत्रा हा प्राणी मालकाखेरीज इतर सर्वांना त्रासदायक असतो.

आणि त्याची नीट निगा राखणें ही खर्चाची गोष्ट असते तेव्हां 'आपण बंगला बांधूं तेव्हां कुत्रा पाळायचा' असा हवाला देऊन मी मोकळा झालों. पण मुलांनीं 'निदान मांजर घरांत आणायला काय हरकत आहे?' असा सवाल टाकला तेव्हां मात्र मला 'नाहीं' म्हणवेना.

'आहे कुठें एखादी चांगली मांजरी?' मीं विचारलें.

'हो, आहे ना! ते शेजारचे पटवर्धन गांवाला गेले आहेत; त्यांच्याकडची मांजरी फार सुंदर आहे. पांढरी पांढरी शुभ्र! आणि तिचें शेंपूट तरी किती गोंडेदार आहे.' श्रीकर म्हणाला.

'आणि, बरं का हो नाना, ते पटवर्धन आतां खूप दिवस येणार नाहीं आहेत. तांवर ती चिमी सहज आपली होऊन जाईल. आपण तिला दूध घालूं. नि ती शेंव-भर्जासुद्धां खाते!' आळींभर आपलेपणानें हिंडणाऱ्या शुभदानें माहिती पुरवली.

'आणि नाना, ती चिमी आहे ना; ती कांहीं गांवठी मांजर नाहीं. तो शेजारचा प्रकाश म्हणत होता कीं ती इराणी जातीची आहे. तुम्ही एकदां ती पहा तर खरी!' अविनाश सांगू लागला.

'म्हणजे एवढ्यांत तिचें नामकरणसुद्धां तुम्ही उरकलेंत सगळ्यांनीं मिळून? तिला घरीं आणायचा तुमचा कट आधींच टरलेला दिसतोय!'

'नाना, ती फारच छान आहे हो!' माझ्या प्रश्नाला बगल देत तिघांनीं म्हटलें, 'आणूं का आम्ही तिला घरांत?'

'आणा. पण माझ्या घरांत तिनें उंदीर खातां कामा नये.' मी माझी म्हणून एक अट घातली.

मी मनाशीं विचार केल्या कीं, हीं मुलं मांजर पाळणार पाळणार म्हणजे काय, तर तिला दोन वेळां दूध घालणार आणि

ती दूध प्यायला लागली म्हणजे तिला कुरवाळणार. पण मांजराची जात कशी असते हे मला माहीत असल्यामुळे मी निश्चित होतो. आमच्या लहानपणीं आमची एक शेजारीण कांहींतरी मागायला यायची. अगदीं नम्र आणि गोड शब्दांत हवा तो जिन्नस मागायची. आणि तो जिन्नस मिळाला कीं लगेच निघून जायची. त्या बाईबद्दल आमची आजी म्हणायची, 'मेली मांजरीची जात ! दूध प्यायली कीं लगेच अंग झटकून चालायला लागते. तिचा ऋणानुबंध दुधापुरता.' आजीच्या तोंडून हे वारंवार ऐकल्यामुळे मी खात्री बाळगून होतो कीं, मुलांना चिमीचा लळा लागला तरी चिमीला मुलांचा लळा लागणार नाही. आणि असा सोयीस्कर विचार करून चिमीच्या घरांतील प्राणप्रतिष्ठेला मी मान्यता दिली.

पण माझा अंदाज सपशेल चुकला होता. पाहतां पाहतां चिमी आमच्या घरांतील एक अविभाज्य घटक बनली. मला वाटे चिमीचे फार लाड न करण्याच्या बाबतींत माझी पत्नी तरी माझ्या बाजूची असेल पण तिनेंही मुलांच्यापुढें हात टेकले होते आणि मुलांनीं मागायच्या आंतच चिमीचें दूध ती बशींत ओतून ठेवूं लागली होती. मुलांना तर चिमीवांचून दुसरी करमणूक नव्हती. आणि चिमीहि होती खूप छान. चेहऱ्यावरचा थोडासा पिंगट रंग सोडला तर बाकी पांढरीशुभ्र; गुबगुवीत शरीर व पिंगट पट्टे असलेली गोंडेदार शेपटी आणि तिच्या हालचालींतला डौल, सगळेंच मोठें मोहक होतें.

पण चिमी कितीहि सुंदर असली तरी तिनें सुरू केलेला उपसर्ग मात्र सुखद नव्हता. मांजर उंदीर खाणारच हे मला माहीत आहे पण त्या मांजरानें उंदीर पकडून तो निवांतपणें खाण्यासाठीं आरामशीर जागा म्हणून माझ्या घराचा उपयोग करावा हे मला मान्य नव्हतें. आणि म्हणूनच चिमी घरांत

उंदीर घेऊन आली म्हणजे मी काठी घेऊन तिच्या मागे लागत असे. आणि मग दिवस गेलेल्या चिमीला माझी काठी वर्मा लागू नये म्हणून अविनाश घाबराघुबरा व्हायचा. कांहीं दिवस तर चिमीने हा क्रमच सुरू करून उच्छाद मांडला होता. मी मारायला आलों की आपल्या भक्ष्यासकट पलंगाखाली टंकांच्या मागे लपून ती भयंकर आवाज करायची. मग मी आणखीनच जिद्दीला पेटायचा. पुढे पुढे चिमीने उंदीर आणला की अविनाश माझ्या खोलीचे दार बंद करून घ्यायचा आणि हाश् हुश् करीत अहिंसक पद्धतीने तिला बाहेर घालवायचा.

पण अविनाशच्या आजीची यावरहि कडी असे. 'मांजर उंदीर खाणारच; तिचं भक्ष्यच आहे तें ! होऊं दे खाणं तिचं. तिला नका मारूं. उगीच वर्मा लागून मेली तर पाप लागेल.' असं ती म्हणायची.

'आहे काय ही तन्हा ? त्याच तोंडानं येऊन चिमी दुधांत तोंड घालते त्याची तरी किळस वाटूं दे जरा !' असं मी म्हणे. त्यावर तिला जवळ घेऊन पानांतला दूधभात काळवून देत त्या म्हणत, 'मांजराचं तोंड अशुद्ध नसतं; तें काय कुत्रं आहे ?'

'खरंच आहे. तिचं तोंड अशुद्ध कसं असेल ! ती दवा धरून विळांतलीं कंदमुळं खाते. अन् उड्या मारून आकाशांतलीं फळं तोडते. वर घरांतलं दूध पिते. तिच्याइतकं पवित्र कोण असणार !' असं मी म्हटलं तरी त्या वक्रोक्तीचा कुणाच्याच मनावर परिणाम व्हायचा नाही. फक्त सगळींजणं तोंड भरून हंसत मात्र.

अशा एकंदर संघर्षांत चिमीचं घरांतलं वास्तव्य चालू होतं. मुलं खूप होती. चिमी आरामांत होती. मी अधूनमधून संतापत होतो. पण हळू हळू मीहि संताप आवरू लागलो. माझ्यासमोरच्या टेबलावर

बसून लोक कोंबडी अगर मासे खातात त्या वेळीं मी काय करतां !
प्रथम मला त्या दृश्यानं मळमळायचं. पण नंतर पहायची संवय
झाली. मी फक्त 'दृष्टिआड सृष्टि' हें तत्त्वज्ञान पत्करलं. माझ्या
डोळ्यांसमोर कांहीं घडूं नये येवढी काळजी मुलंही घेऊं लागलीं.
हळूं हळूं मी चिमीच्या जीवनाकडे अल्पितपणें पाहूं लागलों.

चिमीचा रुचाव विलक्षण होता. चालणं अर्थात् मांजराच्या
पावलानं. येणं जाणं, बसणं उठणं शांतपणें. कुठंतरी अंतराळांत
दृष्टि लावून ती बसल्यासारखी दिसे. चारदोन वेळां दूध प्यायला
हजर होईल तेवढीच, बाकी शिकार पहात गांवभर हिंडेल. मुलांशीं
खूप दोस्ती. धाकटा मुलगा तर तिला उचलून मानेभोंवतीं लपेटा-
यचा, तिच्या डोळ्यांत पहात बसायचा, अंधारांतसुद्धां चिमीचे
डोळे चकाकतात म्हणून सांगायचा. दर चार महिन्यांनीं ती
तीनचार पिलांची माता व्हायची. माता व्हायच्या पंधांत असली
म्हणजे तिचं बाहेरचं हिंडणं कमी व्हायचं. दूध पिऊन ती घरांत
कोचावर नाहींतर कॉटवर तासन्तास सुस्त पडून रहायची.
अविनाशचा अभ्यास चालूं असला तरी चिमीला मांडीवर घेऊन
तिचं कौतुक करीत तो चालूं असायचा.

पण एका क्षणीं अशी गोगलगाय असणारी चिमी दुसऱ्या
क्षणीं वाघीण बनते हें दृश्य मात्र विलक्षण होतें. असाच एकदां
अविनाश तिला मांडीवर घेऊन बसला होता. तेथून ८-१०
हातांवर देवघराची खिडकी होती. आणि स्वस्थ बसलेल्या चिमीनें
एकदम विलक्षण वेगानें खिडकीकडे झेप घेतली. अविनाश 'चिमे ड'
म्हणून ओरडला. आम्ही बघूं लागलों तर अविनाशच्या मांडीवरून
वेगानें बाहेर पडतांना चिमीनें नकळत त्याच्या हातापायांना ओर-
वाडलें होतें आणि डोक्यांत एवढा संताप घेऊन चिमीनें उडी
कां घेतली तर खिडकींत तिला एक चिमणी बागडतांना दिसली होती.

७६ : तें माझें घर

चिमीनें काढलेलें रक्त अविनाश लौकरच विसरला. पण माझ्या मात्र तें कायमचें लक्षांत राहून गेलें आहे. कारण खिडकींतून येऊन एखादा दाणा नेणारी आणि मुक्त मनानें बागडणारी चिमणी हा माझा आवडता प्राणी आहे. कुठलीहि चिमणी मी पाळलेली नाही. कदाचित् कालची चिमणी आज न येतां दुसरीच आली असेल व उद्यां पुन्हा तिसरीच येणार असेल पण मला मात्र खिडकींत येऊन बसणारी आणि बागडणारी एकच चिमणी ठाऊक आहे. आणि अशा माझ्या त्या आवडत्या चिमणीवर चिमीनें अकारण झडप घालवी ही गोष्ट मला भयंकर संतापजनक वाटते. मांजराचें उंदराशीं वैर असतें, उंदीर हा मनुष्याचा शत्रू आहे, तो मांजराचें भक्ष्य आहे आणि म्हणून मांजर माणसाचा मित्र आहे हें व्यावहारिक तत्त्वज्ञान मला समजू शकतें. पण तिच्या-पेक्षां दुबळा असणारा प्रत्येक प्राणी चिमीचें भक्ष्य असावा - निदान जीवघेणें वैर असलेला शत्रु असावा आणि वैरभाव प्रकट करतांना चिमीनें तिला दूध घालणाऱ्या आणि पोरामाणें गोंजारणाऱ्या माणसाला आपण आपल्या भयंकर नखांनीं इजा करतो आहोंत याचें भान ठेवूं नये ही गोष्ट तिच्या, 'मांजराच्या' स्वभावाशीं सुसंगत असेल कदाचित् पण मला मात्र मनोमन न पटणारी आहे. निदान मग मी चिमीला मित्र मानणार नाहीं. सौजन्याचा मूर्तिमंत पुतळा भासणारा एखादा माणूस त्याच्या स्वार्थाचा लहानसा मुद्दा उपस्थित झाला म्हणजे जेव्हां क्षणांत रुद्रावतार धारण करतो तेव्हां त्यावेळच्या आपल्या वर्तनाचा भोंवतालच्या लोकांच्या मनावर काय परिणाम होतो याचा विचारहि करीत नाहीं किंवा तो करायचें भान त्याला उरत नाहीं; तेव्हां त्याच्याबद्दल आपल्या मनांत जी घृणा उत्पन्न होईल तीच मला चिमीच्या वर्तनानें उत्पन्न झाली.

चिमीचा मला संताप यायला आणखी एक कारण घडलं. एकदां रात्री कुन्याच्या पिलाचें केंविलवाणें केंकाटणें दाराशीं ऐकून मी जागा झालों. त्याच्यामागें दुसरें कुत्रें लागलें होतें व तें जोरानें गुरगुरत होतें. मी खोलीच्या बाहेर आलों आणि पडवीचें दार उघडलें. त्याबरोबर तें घाबरलेलें पिल्लू चट्कन आंत आलें. लगेच, मी दार पुन्हा बंद केलें. तें पिल्लू तिथें भिंतीशीं सायकली होत्या त्यांचेमागें जाऊन लगलें. तें अजूनहि कांपत होतें; व अधूनमधून केंकाटत होतें. मी पुन्हा खोलींत येऊन दार लावून निजलों. कांहीं वेळानें बाहेर पडवींत तें पिल्लूहि शांत झालें. मी निजलों खरा पण अंतर्मनांत कांहींतरी खटकत होतें. पहांटे गवळ्याच्या पहिल्या हांकेनें मी अर्धवट जागा झालों. त्याच्या दुसऱ्या हांकेला अविनाशनें माजघराचें दार उघडल्याचा आवाज झाला आणि मी ग्राडकन् उठलों. माझ्या एकदम लक्षांत आलें कीं आतां चिमी दुधासाठीं हजर होणार आणि त्या राक्षशिणीयासून त्या कुन्याच्या पिलाला धोका आहे. मी बाहेर येऊन 'अविनाश, अविनाश, माजघराचें दार लाव' असें म्हणोवयेंत चिमी तेथें अवतीर्ण झालीच. तिनें तें पिल्लू बघितलें आणि शेपूट उभारली, मिशा फिस्कारल्या आणि उडी मारायचा पवित्रा घेतला. येवढ्यांत मी ओरडलों, "अवी, काठी घे अन् चिमीला हाण." त्याच्या लक्षांत येण्यापूर्वीच चिमीनें झंप घेऊन त्या पिलाला एक पंजा हाणलाच. मग मात्र अवीनें चिमीची शेपूट धरून तिला मागें ओढलें आणि मीं तिला लथेनें ढकललें. काठीचा आणखी एक फटका बसतांच ती दाराबाहेर पळाली.

आतां मला चिमी घरांत अगदीं नकोशी झाली होती. पण आतां करायचें तरी काय ? चिमीला घालवणार तरी कशी ? आणि चिमीच्या विरुद्ध मी एकटा तर तिच्या बाजूनें सगळे ! पण हा

प्रश्न एक दिवस अचानक सुटला. चिमीच्या तीनचार खेपांचीं पिलें बोक्यांनीं मारलीं, मोठीं होऊन घरांतून पळून गेलीं वा कोणीं तरी नेलीं. पण कायम वस्ती कुणाचीच राहिली नाही. पण बंड्या जेव्हां आमच्या घरांत कायम राहिला तेव्हां चिमीनें घरांतून काढता पाय वेतला तो कायमचाच. पिलें मोठीं झालीं म्हणजे त्यांचा दुस्वास करायचा हा मांजराचा धर्म. पण आतां-पर्यंत चिमीला पुरून घरांत कुणी उरलें नव्हतें. पण जेव्हां बंड्या घरांत राहिला इतकेंच नव्हे तर सगळ्यांचाच आवडता झाला तेव्हां चिमीनें आमचें घरच सोडलें. रस्त्यांत हांक मारली तर क्वचित् वळून पहायची; ओठ्यावरच्या जिन्यानें वरच्या विन्हाडांत जायची. पण घरांत यायची नाही. मुलांना त्याचें जरा वंपम्य वाटे कारण कशीहि असली तरी चिमी त्यांना आवडत होती. पण बंड्या त्यांना मिळाला असल्यामुळें त्याचें फारसें दुःख वाटत नसे.

पण मला मात्र बंड्याचा त्रास जास्त वाटूं लागला. चिमी दोनतीन वेळां दूध प्यायली कीं पसार व्हायची. बंड्या मात्र सारखा 'म्यांव, म्यांव' करत रहायचा. त्याला खळ नसे. त्याला दूध तरी किती वेळां लागे! शिवाय तो बाहेर जाऊन शिकार करीत नाही म्हणून दूधभात, दूधपोळी या असें त्याचें कौतुक होऊं लागलें. नंतर मग त्याचीं बाळंतपण, त्यामुळें तर कहर झाला. चिमीच्या अंगांत पिलांचें रक्षण करण्याचा पराक्रम तरी होता, पण बंड्या अगदींच मेषपात्र! त्याला पिलें व्हायचीं तीं सगळीं सुंदर. पिलें झालीं कीं घरांतलीं आणि बाहेरचीं मुलें जमून तासन्तास त्यांच्याकडे पहात बसायचीं. तीं पिलें पाहिलीं कीं बोका ह्यांना मारील अशा भीतीनं मी त्यांना जपायचा आटोकाट प्रयत्न करी. आमच्या

सौभाग्यवतीला या गोष्टीचें हंसूं, यायचें व रागहिं यायचा. ती म्हणे, 'मरेनात कां तीं पिलं ? तुम्हांला नकोत आहेत तीं. बंड्यासुद्धां तुम्हांला नको आहे.'

मी म्हणायचा, 'तुला नाहीं तें समजणार !' आणि एक दिवस तिच्यासमोर जेव्हां बोका एक पिल्लू उचलून न्यायला आला तेव्हां तिनं पाट फेंकून त्याला मारला आणि पिल्लू वांचवलं. तेव्हां मी तिला म्हटलं, 'याला म्हणतात आपला स्वभाव ! जगांत काय घडतं, तिथं आपण काय करतो, वगैरे तत्वमीमांसा खरी असली तरी तुझ्या नि माझ्या स्वभावाला समोर घडणारी हत्त्या बघवतच नाहीं हें अधिक खरं ! मला मांजरानं चिमण्या मारलेल्या खपत नाहींत तसं बोक्यानं नवजात पिलं मारलेलीं बघवत नाहींत. दृष्टिआड सृष्टींत काय घडेल तें घडो; दृष्टीसमोर घडूं नये म्हणून आपण प्रयत्न करायचा !'

'पण हा मनस्ताप तुम्ही कायमचा मागें लावून वेतां !' ती म्हणाली.

'म्हणूनच म्हणतों कीं आपण बंड्याला कोणाला तरी देऊन टाकूं या !'

पण तें शक्य नव्हतं. बंड्या देऊन टाकायचा म्हटलं—आणि त्याला कुणीहि खुपीनं नेला असता—कीं घरांतलीं सगळीं माणसं व्याकुळ होत. शेवटीं मीं मनाशीं ठरवलं कीं हा विषय डोक्यांतून काढून टाकायचा. कारण घरांतलीं सगळीं माणसं नाराज झालीं तरी मला सुख लागायचं नाहीं. सगळीं धडपड शेवटीं सुखासाठींच ना ? आणि सुखदुःख म्हणतात तें तरी शेवटीं मनाचंच कीं नाहीं ? अशा स्थितींतच इतिहासाची पुनरावृत्ति होत होती. बंड्याचीं तीनचार बाळंतपणं झालीं.

त्यांतलीं कांहीं पिलं बोक्यानं खाल्हीं. कांहीं लोकांनीं नेलीं. पानशेतच्या पुराआधीं दोन महिने बंड्याला सुरेग्र पिलं झालीं. एक पांढरंशुभ्र आणि गुत्रगुवीत अन् दुसरं काळं नि तुडतुडीत ... मांजराच्या पिलाचं बागडणं ही मात्र माझी अत्यंत आवडती करमणूक होती. डोळे मिटलेले असतात तेव्हांपासून मोठीं होत- होत दोन महिन्यांत तीं किती खोडकर आणि चपळ होतात, दिवसादिवसांत त्यांच्यांत कसा बदल घडतो हें पहाणं आणि दोन पिलांचं एकत्र खेळणं मोठं मनोरंजक असे. मला कुणीं पिलं मागितलीं तर मी म्हणे, 'दोन एकदम न्या. मी त्यांची ताटातूट करणार नाहीं.' या खेपेला दोन्ही पिलं चांगलीं होतीं. आणि मग आमच्या घरांत पुन्हा तीं कुणाला द्यायचीं हा विषय सुरू झाला. मुलं म्हणत 'हीं दोन्ही पिलं फार छान आहेत.' मी म्हणे, 'मग बंड्या कुणाला तरी द्या.' मुलांचं मन द्विधा होई. विचार करून तीं म्हणत, 'तसं नको. बंड्या आमचा आपला राहूं दे. पिलं द्या!' आमचा गवळी तीं न्यायला तयार झाला. असं करतां करतां पानशेत फुटलं. चार दोन दिवस दिवे, पाणी, दूध यांचे फार हाल झाले. पण त्याहि परिस्थितींत आम्ही पिलांना व बंड्याला दूध देत होतो. आमच्या गवळ्याचं घर वाहून गेलं आणि म्हणून तोहि, पिलं नंतर नेईन असं म्हणूं लागला. पिलं मोठीं होऊं लागली. तशी बंड्या त्यांच्यावर फिसकारुं लागला. प्रथम घरीं कमी येऊं लागला. मग मला शंका आली कीं चिमीसारखं बंड्या आतां घर तर नाहीं ना सोडणार?

आणि बंड्यानं खरंच आमचं घर सोडलं. पण चिमीपेशां किती वेगळ्या तऱ्हेनं ! गवळी ज्या दिवशीं पिलं घेऊन गेला त्याच्या आदल्या दिवशीं सकाळीं चहाच्या आधींच मी बंड्याला व दोन्ही पिलांना कोठीच्या खोलींत दूध घातलं व मधलं दार लावून घेतलं.

मला माहीत होतं कीं दूध पिऊन वंड्या खिडकींतून निघून जाईल पण पिलं जाणार नाहीत आणि मधलं दार लावतांच चहाच्या वेळीं पायांत पण घोटाळणार नाहीत. तसंच झालं. पण त्या वेळीं वंड्या जो गेला तो पुन्हा फिरकला नाही. येवढेंच नव्हे तर पुन्हा दिसलाच नाही. गवळी पिलं घेऊन गेला. तेव्हा माझ्या मनांत क्षणभर आलं कीं, आपण पिलं देऊन टाकतो आहोत अन् कालपासून वंड्या आलेला नाही. पण मग हें भित्रं मांजर जाणार कुठें ? रात्रीं दुसऱ्या मांजरांशीं भांडत बसलं कीं काठी घेऊन सोडवावं लागतं त्याला. तें जाणार कुठें ? पिलं घरांत नाहीत, वर पुन्हा एकट्याला मिळणार असं कळलं म्हणजे परत येईल. पण छे ! दोन दिवस झाले, तीन दिवस झाले पण त्याचा पत्ता नव्हता. चिमी घरांतून गेली तरी रस्त्यांत दिसे, पण वंड्या कुठेंच दिसेना. मुलं जाऊन भांवतालच्या चार घरांत पाहून आलीं. पण वंड्याचा तेव्हांपासून अजून येवढासुद्धां पत्ता नाही. कोठीच्या खोलींतून शेवटचें दूध पिऊन जगू काय तो जादूसारग्या नाहीसा झाला. मुलं चारआठ दिवस चुटपुटलीं. जेवतांना प्रत्येकजण वंड्याची आठवण काढी. अविनाश सुटींत आला. त्यानं पहिला प्रश्न केला, ' वंड्या कुठं आहे ? ' अजूनहि तो पत्रांतून विचारतो ' वंड्या सांपडला का ? '

वंड्या हरवला हें खरं. मला वाटलं, ' वंड्याला कुर्णांतरी त्याचं रंग, रूप, शेषूट पाहून उचलून नेलेलं असावं. त्याचं कांहीं बरंवाईट झालं नसलं म्हणजे मिळवलं. कारण, हल्लीं चिमीहि दिसत नाही व शेजारचा एक मुलगा सांगत होता कीं ती कुऱ्या-बरोबरच्या झटापटींत जखमी होऊन मेली. सहा ते दहा फूट उभी उंच उडी घेणारी, पिलं संभाळतांना बोक्याला आव्हान देणारी आणि कुऱ्याशीं लढाई करणारी चिमी वयोमानानं थकल्यामुळं लढाईत कार्मीं आली असणं शक्य आहे पण गरीब

विचारा बंड्या ! त्याच्यावर जर असा कांहीं कठीण प्रसंग आला असला तर ? योगायोग असा कीं पिलं गवळ्यानं नेलीं म्हणून, बंड्या नाहीसा झाला म्हणून अन् चिमी मारली गेली म्हणून, आमच्या घराला सहासात वर्षे चटका लावणाऱ्या मांजराच्या तीन पिढ्या आम्हांला एकदम दुरावल्या. चिमीचा आणि आमचा ऋणानुबंध संपला.

घरांतलीं मांजरं तीं काय आणि त्यांच्यावर तीं न आवडणाऱ्या माझ्यासारख्यानें असें शोकगीत लिहिलेलें पाहून वाचक हंसायला लागतील. पण हीच तर मानवी मनाची शोकांतिका आहे. त्याला ज्या गोष्टी आवडत नाहीत त्या तो अपरिहार्य म्हणून पत्करतो अन् मग त्या नष्ट झाल्या तर सुटकेचा निःश्वास सोडण्याऐवजीं — किंवा निःश्वास सोडीत असतांनाहि — त्याला कळतं कीं सहवासानं त्याहि आपल्याला आवडूं लागल्या होत्या. लहानपणीं आमच्या वडिलांचे एक स्नेही मला नेहमीं म्हणत, ' अरे, तापटपणा उपयोगी नाही. You must have tolerance. जगांत सुखी व्हायचं असलं तर सोशिकपणा अंगीं बाणवला पाहिजे. ' त्या वेळीं तें बोलणं समजलं नव्हतं. पण चिमीच्या अन् बंड्याच्या वास्तव्यानं तें पदोपदीं वळू लागलं होतं. सगळं मनासारखं जमत नाही, अनेक वेळां मन बंड करून उठतं. पण शेवटीं आपण आपल्या स्वभावधर्मांचे दास होतो. तो बदलणें अवघड. आणि स्वभाव न ओळखतां जर तात्त्विक मुद्द्यावर अटीतटीला आलों तर तें एक तर टिकत नाही किंवा टिकलंच तरी सुखाचं होत नाही उलट मनस्ताप वाढतो.

चिमीनं उंदीर माझ्यासमोर खातां कामा नये, चिमण्या मारतां कामा नयेत, तिनं कृतज्ञता थोडी तरी दाखवायला हवी, तिची पिलं संभाळलीं गेलीं पाहिजेत, तीं वेळच्या वेळीं लोकांनीं नेलीं

पाहिजेत अशा माझ्या कितीतरी अग्नी होत्या. पण भाड्यासाठी मांजर कांहीं आपला स्वभाव बदलणार नाही. उलट ज्यांना मांजर आवडतं त्यांना तें त्याच्या स्वभावासकट आवडतं; त्यांतून त्यांच्या दुसऱ्या एखाद्या छंदाच्या आड तें आलं तर त्यांची त्यालाहि हांकलायची तयारी असते. मला मांजराचा स्वभाव बदलतां येत नाही; तें मनापासून आवडत नाही, पण जवळच्या माणसांना दुखवतां येत नाही म्हणून मी तें पत्करतो; स्वभावधर्मानुसार त्याला संरक्षण देतो; कांहीं वात्रतींत मग तें मला आवडायला लागतं आणि नंतर मी असा हळहळतोहि ! तेव्हां 'तुझ्या सुखदुःखाला तुझा स्वभाव म्हणजे तुझा तूच कारण आहेस' हे तत्त्वज्ञान मला चिमीनं शिकविलं. लहानपणीं 'चिमा काय कामाची' हे वाक्य उलटसुलट सारखंच म्हणून माहीत झालं होतं. आतां चिमी काय कामाची हे अनुभवानं कळलं.

आतां घरांत मांजर नसल्यानं देवघराच्या खिडकींतून चिमण्या बिनधोकपणें आंत येतात, बागडतात, पुनः उडून जातात. त्यांच्याकडे पाहत बसायला मला फार आवडतं. पुन्हा घरांत मांजर आणायचं नाही - गवळ्याकडं दिलेलं एखादं पिळूसुद्धां - हे माझं नक्की ठरलंय; पण पुन्हा जर बंड्या चुकून परत आला तर घरांत सगळ्यांना अत्यानंद होईल. त्याला ठेवून व्यायला मलाहि नाही म्हणवणार नाही. पण तो आलाच तर त्यावं चिमण्या न मारण्याइतकं शहाणं होऊन यावं एवढीच मी इच्छा करीन.

वाङ्मय शोभा,
दीपावलि, १९६१

९

भिकारी

एकेक दिवस मोठा मजेचा जातो.

जीवन हें सुख आणि दुःख यांच्या धाग्यांनीं विणलेलें वस्त्र आहे असें तत्त्वज्ञ म्हणत असले तरी एकेका दिवसापुरता अगर कांहीं प्रहरांपुरता विचार केल्या तर तो सुखाचा गेला असं म्हणायला कांहीं हरकत नसते. पार तर तो सुखाचा धागा अल्पकाल हातीं लागला असं म्हणावं, वाटलं तर !

तसं म्हणाल तर माझ्या सुखाच्या कल्पना अनेक आहेत आणि त्यांतल्या कांहीं अगदीं साध्या आहेत. इतक्या साध्या गोष्टींत सुख सामावलेलं असलं तर असं सुख वारंवार मिळायला हरकत नसावी असंही कुणी म्हणेल. पण निदान माझ्या तरी बाबतींत असं घडत नाही खरें ! एखादे दिवशीं सगळें मनासारखें जमून येतें पण कुठल्या तरी एखाद्या बारक्या गोष्टीनें माझ्या आनंदाला विरजण लागतें. असं कां व्हावं

तें माझें घर : ८५

तें मला सांगतां येत नाही. एकादा वेत योजून एकाद्या मित्राकडे जावें आणि तो भेटूं नये, तो भेटला तरी त्याला बरें नसावें अगर कांहीं काम असावें किंवा हुना आपण ज्या उत्साहानें त्याला भेटायला आलों त्याला प्रतिसाद देण्याइतका उत्साह त्या दिवशीं त्याच्याठायीं नाही असा मनाला अंधुक संशय यावा, इतकें देखील कारण माझ्या मनाचा विरस करायला मला पुरेसें होतें. पण त्या दिवशीं असें कांहींहि घडलें नाही. दिवस उगवला तोच मुळीं हंसत-मुखानें. ताच्या दुधाचा चहा वेळेवर मिळण्यापासून सुरुवातहि चांगली झाली. कुणी मला हंसूं नका बरें का ! कारण मी सुंबईत आलों कीं असें अनेकदां घडलेलें आहे. रोज नियमानें लवकर येणारा गवळी त्या दिवशीं नेमका उशिरां येतो. मी साडेपांचपासून जागा होऊन वहिनी चहाला केव्हां हांक मारतात याची वाट पहात असतां. त्याहि जाग्या असतात पण शिळ्या दुधानें भावर्जांची शान विवडते हें त्यांना माहीत असल्यानें त्या स्वस्थ डोळे मिटून पडलेल्या असतात. आणि एकदां सकाळच्या चहानें अपशकून केल्या कीं मला पण सारखें वाटायला लागतें कीं आज चंद्र खास विवडला असला पाहिजे, शनीच्या दृष्टींत नाही तर युतींत असला पाहिजे.

पण सांगत काय होतां तर त्या दिवशी तसें कांहींहि घडलें नाही. रात्रीची शाल दूर करून उपेनें हंसतमुखानें दर्शन दिलें तोंवर माझा चहासुद्धां झाला. मी माझे आन्हिक आंवरलें आणि माझा मित्र सदाशिव याच्या घरां गेलों. आमचा सदाशिव नांवाप्रमाणेंच कल्याणकारी असला तरी तो कवि असल्यानें त्याचें मूड्स (Moods) कां काय म्हणतात ते नेहमींच ठिकाणावर नसतात. पण सुदैवानें त्या दिवशीं कुठल्याहि साहित्यसमस्येनें त्याच्या मूड्स विथरवल्या नव्हत्या किंवा कुठल्याहि जागतिक प्रश्नानें त्याचें मन चाळवलें गेलें नव्हतें. माझे दोन्ही हात

हातांत घेऊन त्यानें जेव्हां माझें स्वागत केलें तेव्हांच मीं ओळखलें कीं स्वारी आज खुशींत आहे. मला पाहिल्याबरोबर तो म्हणाला, 'दोस्त, आज मी अगदीं मोकळा आहे. आज मला कामावरसुद्धां जायचें नाहीं. आपण खूप भटकूं या.'

मला तरी त्याहून आनंदाची अशी गोष्ट त्या वेळीं कोणती होती. माझ्याहि डोक्यावर 'अगदीं आतांच केलें पाहिजे' असें कुठलेंहि जबाबदारीचें असें काम नव्हतें. दिवसाची सुरुवातहि छान झाली होती. आणि ज्याच्याकडे प्रथम आलों त्या दोस्तालाहि माझा सहवास तितक्याच उत्कटतेनें हवा होता. सुदैवानें पुरेशी चिह्नरहि खिशांत होती. म्हणजे त्या बाजूनेंहि नाट लागणार नव्हता. नाही तर नेमके मजजवळ पैसे नसायचे आणि आमचे दिलदार सदुभाऊहि त्या वेळीं महिनाअखेर म्हणून कडकींत असायचे. तसें पाहिलें तर आम्हीं चैन चैन म्हणजे तरी काय करणार होतो? फोर्टमधल्या सगळ्या लहानमोठ्या, आडव्याउभ्या रस्त्यांनीं मनसोक्त भटकणार होतो, चार सस्ती पुस्तकें आणि कांहीं रंगीत इंग्रजी रद्दी घेणार होतो, लहर लागेल त्या वेळीं एकाद्या हांटेल्यांत शिरून चहा नाहीतर सरबत घेणार होतो, चार दोन मस्त सिगारेट्स फुंकणार होतो, फारफार तर एखादा सिनेमा पहाणार होतो, रेक्रीमेशनवर जाऊन समुद्राचें संगीत ऐकत भेळ नाहीतर नारियेल खाणार होतो आणि मुख्य म्हणजे हें सगळें करीत असतां मनसोक्त गप्पा मारणार होतो. गप्पा मारण्यासारखें व्यसन नाहीं असें अनेक विद्वानांनीं सांगितलें आहे आणि तें मला अमान्य आहे असेंहि नाहीं; पण या विद्वान् चोरांनीं सगळ्या मोठ्या लोकांच्या बाटलीच्या लायसेन्सप्रमाणें काव्यशास्त्र विनोदेन कालो गच्छति धीमताम् असें म्हणून स्वतःपुरता गप्पांचा लायसेन्सहि काढलेला आहे. मी विद्वान् नसलों तरी विद्वत्तेची उंची आणि खोली, लंबी आणि रुंदी मोजण्याचा टेप

मजजवळ आहे. तेव्हां मी काय त्यांच्या अधिकाराला जुमानतां !
गप्पा मारून मन रिझवायचा (डिल ब्रह्मलानेका) माझा अधिकार
मला मनासारखा सोबती मिळतो तेव्हां मी बजावतोच.

असाच तो सारा दिवस मी सदूच्या गहिन्या संगतींत घालवला.
आम्ही भटकलो. पिकचर बघितलें. गप्पा केल्या. सदाशिव तसा मोठा
जाणता आणि रसिक आहे. किंचित्काव्यापासून नवकाव्यापर्यंत,
महात्मायनापासून कृष्णजींच्या प्रवचनापर्यंत तो हिरोरीनें बोलत होता,
माझ्याशीं वाद घालीत होता, मला कांहीं गोष्टी समजत नाहींत असें
म्हणत होता, ज्या वावतींत त्याचें माझे पटेल त्या वावतींत माझ्या
बुद्धीची समजूत घेण्याची कुवत मान्य करीत होता. मीहि कांहीं वेळां
मनापासून तर कांहीं वेळां त्याला मुद्दाम डिवचून बोलता ठेवण्यासाठीं
वेगवेगळे मुद्दे मांडीत होतो. बोलतां बोलतां मांमच्या ऑफ ह्यूमन
वाँडेजवर तो बोलूं लागला. मनाची शक्ति किती विलक्षण असते
याचे अनुभव देणारे महात्मे आणि योगी आपण केव्हां ना केव्हां
पाहिलेले असतात, वेड्यांच्या विकृतीहि आपल्याला अपरिचित
नसतात, पण मनुष्य जन्माला येतांना मनाभोंवतीं जे सूक्ष्म पाश घेऊन
येतो आणि नंतर त्याच्या बालवयांत त्याच्यावर जे संस्कार घडतात
त्यामुळे पुढच्या आयुष्यांत तो कसा बांधला जातो, याचें मांमनें
रंगवलेलें चित्र तो वर्णन करून सांगूं लागला. येवढ्यांत एक भिकारी
समोर येऊन तांड वेंगाडून भीक मागूं लागला. आमच्या बोलण्यांत
व्यत्यय नको म्हणून मी खाशांत हात घालून पैसा काढूं लागलों. तेव्हां
मला अडवून सदू म्हणाला, ' हें बघ, या लोकांचा भीक मागणें हाच
धंदा असतो. या लोकांना आपण अजिबात उत्तेजन देतां कामा नये. '
तेवढ्यांत त्या भिकाऱ्याला मीं पैसा देऊन टाकलेला असल्यामुळे तो
वाटेला लागला खरा पण त्याला भिक्षा मिळाली हें पाहून दुसरो एक
भिकारीण एक रोंगें रडकें पोर घेऊन पुढें आली. तेव्हां सदू म्हणाला,

८८ : तें माझे घर

हैं पाहिलंस, हैं असं होतं. हैं घातचक्र कर्धांच संपणार नाहीं. आमच्या देशांतील भिकाऱ्यांचा प्रश्न सरकारनेच सोडवला पाहिजे. ही आपल्या समाजाला लागलेली कीड आहे. आपण सुशिक्षितांनी तरी त्यांना भीक घालतां कामा नये. '

' खरं आहे तुझं म्हणणं, सद्दू. पण तुला सांगू कां कांहीं वेळां त्यांचा तो दीनवाणेपणा—कदाचित् तो खोटाहि असेल—मला सहन होत नाहीं. माझा मनःस्ताप टाळण्यासाठीं मी ते पैसे देतो. मला वाटतं आपण आतां उटूंच या. भिकारी आपल्याला सोडणार नसले तरी आपण त्यांना सोडून दूर जाऊं या. ' तरी सुद्धां जातां जातां मी माझ्या हातांतला नारळ त्या भिकारणीच्या मुलाच्या हातांत दिलाच. तेव्हां सद्दू मला म्हणाला, ' पाहिलंस, हा तुझा दुबळेपणा आहे. तुला माहीत नाहीं हीं मुलंसुद्धां यांनीं उसर्नीं आणलेलीं असतात. तुमच्या मनांत दया उत्पन्न कराय-पुरताच त्यांचा उपयोग ! '

' तुझं म्हणणं मला पटतं, सद्दू. पण खरं सांगू का, लहान पोर म्हटलं कीं माझ्या पोटांत कालवतंच. उद्यां आपलं सरकार जर त्यांची काळजी घेईल तर मी कांहीं भिकारी किंवा भिकाऱ्यांचीं मुलं शोधायला जाणार नाहीं. '

' आम्ही दोघेहि तेथून उठलों आणि बसनें परत दादरला आलों. आतां चांगलीच रात्र झाली होती. तरी पण एकमेकांची संगत संपवायची दोघांचीहि इच्छा नव्हती. तेव्हां मला दादर मारुतीपर्यंत पोचवून सद्दूनें लोकलनें घरीं परत जावें असें ठरवून आम्ही दोघेहि घरंगळत टिळक पुलावरून निघालों. आतां आम्ही आमच्या दिवसभराच्या भटकंतीचा आढावा घेत होतो. तेव्हां सद्दू म्हणाला, ' काय रे, आज तुला किती पैशाला चाट बसली ? मीं तर अगदीं कफळकच होतो आज ! '

‘ जाऊं दे रे ! आज वेळ इतका मजेंत गेला आहे कीं त्याला आतां हिशेबाचें गालबोट लावूं नकोस. कांहीं वेळां असं घडतं कीं मारे तुझ्यावर प्रेम करायचं ठरवून मी येतों आणि तुझा दुसऱ्याच कोणाशीं संकेत ठरलेला असतो. आज किती तरी दिवसांनीं आपण इतका वेळ मजेंत घालवला. किती तरी विषयांची चिरफाड केली, किती तरी विड्या प्यालों. आतां हवा कशाला तो हिशेबा ? ’

‘ तसं नव्हे रे ’ सदू म्हणाला ‘ माझ्या खाशांत फक्त वारा आणे आहेत. तर आपण आतां ‘ पुरोहिता ’पाशी आलांच आहांत तर मीच तुला मसाला दूध पाजतों, मग एक मसाला पट्टी आणि नंतर पुन्हा एक एक सिगरेट आणि मग मी अत्राउट र्न् ’ करून स्टेशनाकडे जाईन; तूंही घरीं जा. ’

ती कल्पना मलाहि अर्थातच आवडली. आम्ही ती पारहि पाडली. मला मारुतीपाशीं ‘ अच्छा, चीरिओ ’ करून सदू डाव्या हाताला स्टेशनकडे वळला आणि मी फूटपाथ सोडून भवानी-शंकर रोडला लागणार इतक्यांत माझ्याच नादांत माझा कुणावर तरी पाय पडणार होता असें माझ्या लक्षांत आलें. म्हणून मी जरा दचकून मागें सरलों. माझ्या पायाशीं एक आठनऊ वर्षांचा मुलगा एका हाताच्या दंडावर डोकं टेकून शांतपणें निजला होता. अजून फारशी रात्र झाली नसली तरी या बाजूला या वेळीं शुकशुकाटच असतो. एखादी मोटार किंवा बस जाते तिचा होईल तो आवाज किंवा पानाच्या दुकानाशीं शौकीन लोक उभे असतात, त्यांची काय असेल ती जाग. पण तीसुद्धां शुकशुकाटाची जाणीव करून देणारीच असते. सदूच्या सहवासांत दहा-बारा तासांहून अधिक वेळ काढून मी नुकताच ‘ एकटा ’ झालों होतों. अजून माझें मन त्या दिवसाच्या धुंदीतच होतें. पण कां कोणास ठाऊक तो

निजलेला मुलगा पाहून मला माझ्या घराची आणि मुलांची आठवण झाली. तो मुलगा काळा होता, वस्त्रहीन होता, झोपल्यामुळे त्याचे डोळेही मिटलेले होते; तरी पण त्याच्या मुखावर मला एक विलक्षण अर्तता प्रतीत झाली. कदाचित् तो भासहि असेल; दगांचे आकार पाहून होतो तसा. पण तसें झालें खरें. माझ्या मनांत आलें, माझीं मुलें पुण्याला घरीं आरामांत निजलीं असतील, त्यांच्या अंगावरचीं पांघरुणें नीट करायला त्यांच्याजवळ त्यांची आईसुद्धां आहे. तीं खेळून आणि जेवून निजलीं असतील. हा बोलून चालून भिकार्याचा मुलगा—पण हें आपण म्हणणंही चूकच आहे; त्याला 'आयला' म्हणणारे भिकारी आईबाप तरी आहेत कीं नाहींत कुणास ठाऊक—हा भीकहि मागत नाहीं, किंवा आपल्याकडे दीनवाणें बघतहि नाहीं असें असतांना त्याला बघून आपलें मुखाच्या तंद्रींत असलेले मन कां चाळवलें जावें वरें ? पण असल्या विचारांचा ताण माझ्या मनाला आतां सहन होणार नव्हता. वादासाठीं वाद आम्ही दुपारीं पुष्कळ केल्या होता. पण तोहि सुख मिळवण्याचा एक भाग होता म्हणूनच. आणि आतांही मला दुःख नको होतें. हातीं लागलेला सुखाचा धागा असा एकाएकीं तुटायवा हें मला नको होतें. मी त्या मुलाकडे फिरून एकवार निरखून पाहिलें. माझ्या मनांत आलें आपण सर्वच कसलें न् कसलें दुःख आपल्या आयुष्यांत भोगतोच. पण मुलांच्यावर तीं लहान असतांना तरी कसलें दुःख भोगायची वेळ येऊं नये आणि असं या मुलाबद्दल वाटायला त्याला कुणी नसावं हीच खरोखर एक मोठी दुःखांतिका आहे. अभावितपणें माझा हात खिशांत गेला आणि हाताला लागली ती चिह्नर काढून मी ती त्या मुलाच्या उबड्या असलेल्या

हातांत टाकली आणि मनांत 'माझ्या' मुलांच्याबद्दल परमेश्वराची प्रार्थना करीत मी रस्ता चालू लागलों. भिकाऱ्यांना उत्तेजन देऊं नये, भीक घालणं हा गुन्हा ठरला पाहिजे वगैरे सदूनें सद्-भावनेनें प्रतिपादन केलेले आणि मला पटलेले सिद्धांत मी पार विसरून गेलों होतो. 'भिकारी आपणाला सोडत नाहीत तर आपण त्यांना सोडून जाऊं' असें म्हणून निघालेला मी, एका भीक न मागणाऱ्या आणि झोपी गेलेल्या भिकाऱ्याच्या मुलाला पाहून पोळलों होतो; त्या चटक्यावर फुंकर घालण्याकरितां त्यानं न मागितलेली भीक त्याच्या हातावर टाकून चाललों होतो; आणि ज्याच्या अस्तित्वाबद्दल मन अनेकदां साशंक बनतें अशा देवाजवळ माझ्या मुलांच्या सुखाची भीक मागत होतो. खरोखर भिकारी तो नव्हता, भिकारी मी होतो.

वाङ्मय शोभा
एप्रिल, १९५५

१०

तें माझें घर

मुंबईस रात्री १० वाजतां नागपूर
७ एक्सप्रेसला बसलों कीं उजाडतां
६ वाजतां आपण जळगांवला पोंचतो. हा प्रवासच नव्हे तर एकंदरींत
सगळ्याच प्रवास कांहीं लोकांना मोठा सुखाचा वाटतो. त्याकरितां
त्यांना सेकंडचं तिकिट काढावं लागत नाहीं. फर्स्टचं काढावं
लागत नाहीं. अगदीं रॉयल क्लासांत वरच्या फळीवर उशाशीं कोट
आणि अंगावर चादर एवढा सरंजाम असला कीं लागली त्यांची
तंद्री. अगदीं युद्धकाळांत सुद्धां हमालाला चारदोन आणे जास्त
देऊन, गाडी यार्डांत असतांनाच खिडकींतून आंत प्रवेश मिळ-
वायचा आणि द्यायची ताणून. मग गाडी प्लॅटफॉर्मला लागल्यावर
बाहेर युद्ध होवो नाहीं तर क्रांति होतो !

अशा सुखी लोकांत माझी गणना करतां येणार नाहीं. कारण
रॉयल क्लासच्याऐवजीं वरच्या वर्गाचं जरी तिकिट काढलं तरी
अशी झोंप मला कुठल्याच प्रवासांत लागत नाहीं आणि

जळगांववास जातांना तर नाहीच नाहीं. जळगांवला जाणारी गाडी हालली रे हालली कीं माझ्या मनालाहि कसलं तरी स्फुरण चढतं आणि केव्हां आठवणींच्या वारवर वसून गतकाळांतून आणि केव्हां कल्पनेच्या वारवर वसून भविष्यकाळांतून माझं मन भरान्या मारुं लागतं आणि तें किती भूमि पाडाक्रांत करील याचा तर मुळीं हिशेबच नाहीं. वाकावर जागा नसली तर मी दोन वाकांच्या मधें पथारी टाकून पडतां आणि तसं पडलं म्हणजे चाकांचं खडम् खडम् असं लयबद्ध संगीत अगदीं जवळून ऐकायला सांपडतं. तें संगीत ऐकतां ऐकतां जी गोड गुंगी लागते तिची सर घरीं येणाऱ्या झोंपेला कुठली यायला !

गाडी मधल्या स्टेशनांवर थांबली कीं ती तंद्री भंग पावते, पण पुन्हा चालू लागली आणि तें संगीत पुन्हा सुरू झालें कीं ती गोड गुंगी आपल्या मायेनें मला पुन्हा भारून टाकते. या गुंगीत घरचीं किती विलक्षण स्वप्नं पडत असतात. स्थलकालाची गळत होऊन कांहीं वेगळंच विश्व डोळ्यांपुढें उभं रहातं आणि कॅलेडेस्कोप हालवला म्हणजे लहान आकृत्या बदलतात तसं तें विश्वहि वेग-वेगळीं रूपं धारण करीत असतं ! पण पहांटे गाडी चाळीसगांव स्टेशनांत शिरली रे शिरली कीं ही स्वप्नमय झोंप संपून जागेपणचीं स्वप्नं सुरू होतात. चाळीसगांव हें दोन्ही खानदेशांचें प्रवेशद्वार. एका बाजूस पूर्व खानदेशाचें केंद्र जळगांव व दुसऱ्या बाजूस पश्चिम खानदेशाची राजधानी धुळें. याच परिसरांत माझ्या वडिलांनीं नोकरीचीं चाळीस वर्षे काढलीं आणि गेलीं दहा वर्षे ते जळगांवांत स्थायिक होऊन विसांवा घेत आहेत. जळगांव, येथून अवघें साठ मैल आहे आणि अवघ्या दीड तासांत मी जळगांवला पांचणार आहे. या चाळीसगांवांत मीं गेलीं कित्येक वर्षे मुक्कामहि केलेला नाहीं; पण इथं गाडी पांचली कीं किती रम्य आठवणी माझ्यापुढें

हंसतमुखानं उभ्या राहतात.

आईला सोडून आणि एकट्या अप्पासाहेबांच्या सहवासांत लहानपणीं घालवलेले दिवस म्हणजे फिरतीचे. शाळांना सुट्या झाल्या कीं कधीं मी व त्रात्रा, कधीं मी व कुसुम असे अप्पासाहेबांबरोबर फिरतीवर जात असूं. या चाळीसगांवांत मी आणि त्रात्रा त्यांच्याबरोबर एकठां आलों होतो. त्या वेळीं पस्तीस-चाळीसच्या घरांत असणारे आणि फेटा बांधणारे * गोखले तात्या त्या वेळीं अप्पासाहेबांना भेटायला म्हणून येऊन एक दिवस राहून गेलेले मला आठवतात. ते त्या वेळीं सिंधमध्ये एक्झिक्यूटिव्ह इंजिनीयर होते आणि मुंबईस आले म्हणजे माझ्या आई-वडिलांना भेटायला येऊन जात. अप्पासाहेब त्यांना 'अरे तात्या' म्हणत. तात्या त्यांना वांकून नमस्कार करीत आणि आईला आईसाहेब म्हणत याची मला मोठी गंमत वाटे. एवढे मोठे तात्या गोखले, अप्पासाहेबांना एवढे मानतात तेव्हां अप्पासाहेब फार मोठे असले पाहिजेत एवढेंच वाटे; पण त्यांतील भावना आणि अप्पासाहेबांचा खरा मोठेपणा त्या वेळीं मला समजला नव्हता.

याच चाळीसगांवाजवळ धुळ्याच्या वाटेवर जामदं म्हणून गांव आहे. तिथल्या रहदारी बंगल्यांत आम्ही सगळीं माणसें एका मे महिन्यांत राहिलों होतो. धुळ्याला जातांना जामद्याजवळचा नदी-वरचा पूल ओलांडला कीं तो बंगला अजून दिसतो. त्या पुलावरून गाडी चालली कीं नदींत एक पैसा टाकायचा आणि त्या बंगल्याकडे पाहून नमस्कार करायचा ही माझी लहानपणची मोठी-भावडी संवय आजहि कायम आहे हें परवां मी धुळ्याहून

* गंगाधर नीळकंठ गोखले. कांहीं वर्षांपूर्वीं कराची इंजिनीयरिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल होते. सुप्रसिद्ध थिऑसोफिस्ट.

आलां तेव्हां माझ्या लक्षांत आलें. धुळ्याला आम्ही १७ वर्षे होतो त्या वेळची ही संवय. नंतर १० वर्षांनीं पण कायम राहिली आहे. या जामनाच्या बंगल्यांतला तो पालथा डोंगा, ती पाऊलवाटेवरची झाडी-याच ठिकाणीं रोज सकाळीं बसून आमच्या आईनं तिचं एक नाटक संपूर्ण लिहून काढलं-बंगल्याभांवतालुचीं तीं आंब्याचीं झाडं; सारं कसं गतवर्षींच तिकडे जाऊन आल्या-प्रमाणें मला आठवतं. बंगल्यांतच सकाळीं-दुपारीं कचेरीचें काम चाले. ते कैदी, ते पोलीस, ते पहारेकरी, तो दरारा, ती आदत्र सगळं अजून जसंच्या तसं आठवतं ! त्या डोंग्यावर बसून मी आगगाडी खेळत होतो, झाडांचे आंबे खात होतो, नदीवर जात होतो. रात्रीं उघड्यावर खाटा टाकून पडलं म्हणजे झाडांच्या फांद्या आणि त्यांच्या विचित्र सांबल्या पाहून गंमतहि वाटे आणि भीतीहि वाटे.

चाळीसगांवानंतर लागतात माहिजी आणि पाचोरा. पाचोऱ्याच्या बंगल्यांत आमच्या शेजारीं रहाणारी आणि खूप गोड बोलणारी ती मिशनरी ब्राई आणि घरीं केलेले उत्तम चॉकोलेट देणारा तो पारशी अन्नकारी साहेब. त्या ब्राईचा मनमोकळेपणा खूप आवडायचा; पण तिनें तिच्या घरीं रहायला बोलवलं कीं बाटण्याची भीति वाटायची. त्या पारशाकडे चॉकोलेट खाऊन पाणी पितांना घरीं आईच्या राज्यांत गड्याच्या हातचें पाणीहि चालत नाहीं याची आठवण होऊन 'आईला कळलं तर?' असं वाटायचं; पण आमचे अप्पासाहेब जरी जुन्या वळणाचे असले तरी अशा बाबतींत ते बरेच उदारमतवादी होते. आईच्या जुन्या समजुती आईनें नेहमींच कडूरपणानें संभाळल्या आहेत. लेखिका, व्याख्याती, पहिली स्त्री-नाटककार म्हणून सार्वजनिक जीवनांत तिनें खूप भाग घेतला; पण तेव्हांहि तिनें आपल्या पुराणमतवादी

समजुती सोडल्या नाहीत. मग संबंध राजेरजवाड्यांशीं येवो अगर वरिष्ठ युरोपियन वा पारशी अधिकाऱ्यांशीं येवो. आणि अप्पासाहेबांनींही तिच्यावर कांहीं लादलें नाहीं. म्हणजे असेहि ते उदारमतवादीच होते; पण स्वतः मात्र कालमानाप्रमाणें त्यांनीं रूढींचा खळखळ न करतां त्याग केला. त्यामुळें अप्पासाहेबांच्या सहवासांत पाव, केक्स, चॉकोलेट वगैरे वस्तु आणि त्या कुणाकडेही खाणं म्हणजे त्या वयांत आम्हांला अपूर्वाईच वाटे. मला वाटतं, माझी चॉकोलेट-भक्ति त्या पारशाच्या वरदहस्तामुळेंच उत्पन्न झाली असावी.

माहिजीची जत्रा पहायला आम्ही पाचोन्याहून गेलों. तेथें नवी नवलाई म्हणून दोन सिंगच्या मोटारी घेतल्या आणि पाचोन्याला बंगल्यांत परत आल्यावर मी व ताईनें — त्या वेळीं मी आणि कुसुमताई अशी जोडी फिरतीवर आलों होतो — लढाई खेळायची ठरविलें आणि समोरासमोर बसून त्या मोटारी एकमेकींवर सोडल्या. त्या चकमकींत ताईची मोटार मोडली. कुसुमताई आणि मी आज किती तरी मोठीं झालों आहोंत, दोघांच्याहि आयुष्यांत किती तरी स्थित्यंतरं झालीं आहेत; पण माहिजीहून मालगाडीच्या गाडांच्या डब्यांतून माझ्याबरोबर खिदळत पाचोन्याला आलेली ताई, मोटार मोडल्यानंतर भोकाड पसरणारी ताई आणि अमळनेरच्या बंगल्यांत कोसळणाऱ्या पावसांत केस मोकळे सोडून आउटहाउसमधून बंगल्यांत आणि बंगल्यांतून आउटहौसकडे माझ्याबरोबर धांवणारी ताई मला चांगली आठवते, प्रिय वाटते आणि त्या क्षणींचा 'नाना' तिलाहि अजून फार आवडतो. त्या वेळच्या गोष्टी निघाल्या म्हणजे अजूनहि ती किती खुलते !

अशाच एका मुक्कामांत उकडहंडीची चव मीं चाखली होती. गांवचे लोक अनेक वेळां ग्रामीण मेवा आणून देत. त्या काळीं

मामलेदार किंवा प्रांत म्हणजे राजा असे. खानदेशसारखा संपन्न प्रांत, सुबत्तेचे दिवस आणि अप्पासाहेबांसारखा न्यायी आणि स्वच्छ अधिकारी. पाटील लोक म्हणत, 'साहेब, हीं आमच्या घरचीं फळं आणि भाजी तरी नाकारूं नका!' असा मेवा आला म्हणजे उकडहंडी निघायची. ओला हरभरा, तुरीच्या शेंगा, रताळीं, हिरव्या मिरच्या आणि मीठ असे जिनस एका मडक्यांत घालून, केळींच्या पानाचा दादरा बांधून, त्यावर शेंणमाती थापीत. एक लहानसा खड्डा खणून त्यांत तें मडकें तोंडाकडून पुरत आणि वर शोकोटी पेटवीत. अर्ध्या तासांत हंडी उकडून निघे. ती कागदावर पालथी करीत. त्या मेव्याची लज्जत खरोखर अपूर्व असे !

इथेंच जवळपास नेरी गांव आहे. इथल्या मुक्कामांत तंबूच्या मागच्या बाजूनें भोंक पाडून चोर आंत शिरले. पहांटे संवयीनें पाणी पिण्याकरितां अप्पासाहेब जागे झाले. पण पलंगाखालीं कोणी तरी खडबड करीत आहे आणि डोक्याशींही कोणी तरी आहे अशी त्यांना चाहूल लागली. क्षणांत मनाचा निश्चय करून कुशी बदलून पुन्हा झोंपीं गेल्याप्रमाणे ते पडून राहिले. चोर-ट्यांना तेवढी सूचना पुरली असावी. मिळाला तो माल घेऊन ते पळून गेले. नंतर अप्पासाहेबांनीं शिपायाला हांक मारली. सगळे गोळा होईपर्यंत आपणच निर्माण केलेल्या रस्त्यानें चोरटे पळून गेले होते. पण एकंदरींत सोन्याचीं बटणें असलेला शर्ट आणि कपडे येवढ्यावरच निभावलें होतें. कपड्यांच्या पेटी-मागें खजिन्याची पेटी होती. पण तिला हात लागला नव्हता. या सगळ्यांत सुदैवाची खैर म्हणजे एक मोठें संकट टळलें होतें. अप्पासाहेबांच्या डोक्याशीं एक मोठा धोंडा सांपडला. जर त्यांनीं एकदम उठून हालचाल केली असती तर त्यांचा समाचार घ्यायला

९८ : तें माझे घर

म्हणून डोक्याशीं बसलेल्या चोरानें हातांत तो धोंडा ठेवला असावा !
त्यांच्या प्रसंगावधानानेंच ते त्यावेळीं बचावले.

पहातां पहातां चाळीसगांव मागं पडतं. माहिजी, पाचोरें सोडून
गाडी पुढें निघते आणि गिरणेचा पूल गेल्या कीं जळगांवच्या
गिरणीचे भोंगे दिसूं लागतात. तें पहा आलंच जळगांव !
जळगांव माझं जन्मग्राम. जिथें माझं घर आहे, ज्या घरांत आई
आहे, कमा आहे, अप्पासाहेब आहेत, ज्या घरांत कुठल्याहि सुख-
दुःखाच्या प्रसंगाला आल्याबाई हमखास असतात, तें माझं घर ज्या
जळगांवांत आहे तें जळगांव आलं ! गाडी स्टेशनांत शिरते, मी
सामान घेऊन अधीरतेनें उभा राहतों आणि गाडी थांबण्याची वाट
पाहूं लागतो. 'भात शिजेपर्यंत दम निघतो; पण वाफ जिरेपर्यंत
दम निघत नाही' असं म्हणतात तें अगदीं खरं ! गाडी थांबते,
मी उतरतो. गरम चहा प्यायचा मोह होतो; पण छे ! इथें
त्याकरतां थांबलों तर घरीं पोंचायला उशीर होईल ! मी तसाच
घराच्या वाटेला लागतो. पांच-सात मिनिटांतच घराच्या वळणावरचा
मारुति दिसूं लागतो. किती तरी शनिवारीं आणि जन्मोत्सव-दिवशीं
मीं इथें प्रसाद खाल्लेला आहे. मी त्याला चालतां चालतां नमस्कार
करतो आणि मनोमन घरची खबर विचारतो. तो कधींच बोलत
नाहीं. मलाहि उत्तराची अपेक्षा नसते. मी तसाच पुढें होतो.
फाटकांत शिरतो तों हमालानें सामान ओढ्यावर नेऊन ठेवलेलेंसुद्धां
दिसतें. मी घंटा वाजवून हांक मारतो 'आई !' मला वाटतं, आई
दार उघडील; पण घरीं आलेला कुणी तरी मेंबर—अक्का, अक्काची
एकादी मुलगी, एकादी बहीण नाही तर वहिनी—पुढें येऊन दार
उघडते. मला नेहमीं वाटतं कीं, आईकडून कोड-कौतुक करून
घ्यायला मी एकटाच घरीं आलेला असेन; पण तसं कधींच घडत
नाहीं. आप्पासाहेबांच्या एवढ्या परिवारांतला कुणी तरी वांटेकरी

तें माझें घर : ९९

पुण्याचा ग्रंथ संग्रहालय, डॉ. रघुनाथ

त्यांत असतोच.

एका दिवाळीला तर आम्ही घरचीं मुलं आणि नातवंडं मिळून ३५ जण होतो आणि आप्पासाहेबांच्या ८० व्या वाढदिवशीं तर आंत-मित्र धरून सुमारे ७५.८० जण होतो आणि अशा वेळीं मात्र एवढं मोठं आमचं घरहि अपुरं पडतं !

हें घर माझ्या जन्माच्या वेळीं बांधलं. त्या वेळीं जळगांवची वस्ती १५-२० हजार असेल; आज ती पाऊण लाख आहे. त्या वेळीं घर अगदीं गांवाबाहेर होतं. आतां तें भर गांवांत आल्यासारखं वाटतं. पुढंमागं ऐस-पैस जागा. पुढें ओटा, मागें चौक. पुढें बाग, मागें विहीर. बागेची निगा आतां नीट रहात नाही. वडील वृद्ध, कमा अपंग; एकटी आई नोकराच्या मदतीनें झालं तरी किती करणार ! मला आठवतं कीं, लहानपणीं या पुढच्या बागेंत दोन मांडव होते; त्यांवर सायलीचे वेल होते. बागेंत पोपई होत्या, लिंबाचं झाड होतं, आवळी होती, पावसाळ्यांत फुलांनीं डंवरणारा पारिजात होता; निशिंगंध, मोगरा, गुलाब, तुळस, सब्जा यांचीं झाडं तर किती तरी होतीं. मागच्या परसांतली विहीर मात्र अजून आहे तशीच आहे. बोरीचं झाड, तुतीचं झाड हीं अजूनहि आहेत. हल्लीं आंब्याचं झाड पण आहे. पूर्वींसारखे भाजीपाल्याचे वाफे मात्र आतां नाहीत.

पण अजूनहि त्या घरांत शिरतांना तोच आनंद होतो. कारण आमचें सर्वांचें असें घर तेंच आहे. आतां आम्ही सर्व पांगलों आहोंत. कुणी घर बांधलें आहे. कुणाला चांगलें घर मिळालें आहे, कुणी अजून एका जागीं स्थिर नसल्यानें घर बांधण्याचा प्रश्नच त्याच्या बाबतींत उद्भवलेला नाही; पण सर्वांना जर विचारलं कीं, तुमचं घर कुठें आहे ? तर सर्वांचें उत्तर मात्र एकच मिळेल आणि तें हेंच कीं, आमचं घर जळगांवला आहे ! हें उत्तर आम्ही मुलगेच देऊं असं

१०० : तें माझें घर

नाहीं तर आमच्या बहिणीसुद्धां हेंच उत्तर देतील. हिंदु कोड पास झाल्यावर मुलांमुलींना समान अधिकार मिळणार आहे असं म्हणतात. आमच्या आप्पासाहेबांच्या न्यायबुद्धीने तो आधीच सर्वांना बहाल केला आहे.

आमच्या घराण्याचं नांव उभ्या महाराष्ट्रांत अग्रेसर केलें तें तात्यासाहेबांनीं. आमच्या आईनेंही खूप लौकिक मिळवला. नवीन पिढींत चांगलं बोलणाऱ्या स्त्रिया मीं पाहिल्या आहेत, पण तरीही अजूनसुद्धां आमची आई जें वक्तृत्व गाजवते तें कुणालाहि ऐकण्यासारखं आणि वेगळंच वाटेल. पुढच्या पिढींतहि *दत्तुकाका आणि पुण्याची अक्का यांनीं घराचा नांवलौकिक कायम राखला. तसं पाहिलं तर आमच्या आप्पासाहेबांनीं असली कीर्ति मुळींच मिळवली नाहीं; पण घरांतल्या आम्हां सर्वांनाच नव्हे तर आप्पासाहेबांच्या सहवासांत आलेल्या सर्वांना नकळत त्यांच्यापुढें नम्र व्हावंसं वाटतं. ते प्रेम करतात तें निःशब्द असतं, म्हणूनच समजून घ्यावं लागतं. ते सहसा रागावत नाहींत; पण त्यांच्या रागाची भीति वाटते. ते विचारल्याखेरीज सहसा उपदेश करणार नाहींत किंवा सल्ला देणार नाहींत, पण त्यांचं निदान - विशेषतः मनुष्यस्वभावाबद्दलचं - अचूक असतं. त्यांनीं घरांत कुणाचं आणि काय केलं नाहीं ? आमचे थोरले चुलते नाना दुर्दैवानें अल्पायुषी झाले. तेव्हांपासून वडीलकीच्या नात्यानं ज्यांचं ज्यांचं म्हणून कांहीं करावं लागलं त्यांचं त्यांचं शक्य तें सर्व कांहीं न बोलतां त्यांनीं केलं आहे.

त्यांना देवदेवतार्चन किंवा पोथ्यापुराणांचा नाद नाहीं. तरीहि म. म. पाठकशास्त्र्यांसारखा अधिकारी प्रवचनकार असला कीं त्यांच्या प्रवचनांना ते हटकून हजर असायचेच. त्यांनीं प्रवासाच्या निमित्तानें

* प्रा. द. के. केळकर व डॉ. कमलाबाई देशपांडे.

यात्राहि पुष्कळ केल्या. त्यांची देवावर श्रद्धा आहे. तरी पण अंतरींची ज्योत जागती ठेवायला त्यांना कर्मकांडाची जरूर भासत नसावी. गुरु अनेकजण करतात, पण गुरुवर निस्सीम श्रद्धा आणि त्याच्या उपदेशाचं आयुष्यभर पालन करणं ह्या गोष्टी सोप्या नाहीत. त्यांनीं श्री. गोंदवलेकरमहाराज या सत्पुरुषाला आपला गुरु मानलं आणि त्यांनीं सांगितलेला 'सत्संग' आयुष्यभर मिळवायचा प्रयत्न केला. संसारांत नेहमींच 'सत्संग' साधतो असं नाही; पण जो सहवासांत आला त्याचा बरा गुण तेवढा वघायचा अशा संवयीनें त्यांनीं पर्यायानें 'सत्संग' नेहमींच साधला.

खानदेशांत रेव्हेन्यू अधिकारी असतांना त्यांनीं एका पाटलाला एकदां मारलें होतें असें तेच सांगतात; पण तेवढा अपवाद वगळला तर खानदेशांतल्या बावीस आणि मिलमधल्या सतरा वर्षांच्या नोकरींत त्यांनीं कुणाला अद्दातद्दा शिव्या देखील दिलेल्या नाहीत आणि राग मनांत ठेवून त्यांनीं अकल्याण तर कुणाचंच केलं नाही. स्वच्छ चारित्र्य, न्याय्य वागणूक आणि नेकीनें काम या गुणांनीं; त्यांनीं खालपासून वरपर्यंत सर्वांकडून नेहमीं धन्यवादच मिळविले. पेन्शन घेतल्यानंतर कालांतरानें ते खानदेशांतल्या एका खेड्यांत गेले. तिथल्या पाटलानें त्यांना आवर्जून मेजवानी दिली. तो म्हणाला, 'साहेब, मामलेदार पुष्कळ येतात, त्यांची सरबराई आम्हांला करावीच लागते, पण तो पेन्शनीत गेला कीं आमची दृष्टि बदलते. पण तुमची गोष्टच वेगळी आहे. तुमची सद्भावना आम्ही विसरूंच शकणार नाही.' एका पाटलानें तर त्यांच्यावर एक उत्तम कवन करून पाठविलें होतें. आमचे आप्पासाहेब सार्वजनिक आयुष्यांत चालू अर्थानें 'ख्यातनाम' झालेले नाहीत, पण त्यांची पुण्याई त्यांनीं कशी संपादन केली तें आम्हांला अशाच गोष्टींवरून दिसतें आणि म्हणूनच त्या आम्हांला वारंवार आठवतात.

१०२ : तें माझे घर

त्यांचें आणि तात्यांचें प्रेम अबोल पण आत्यंतिक होतें. आप्पासाहेब फार बोलके नाहींत आणि तात्यांना भावना फारशा शब्दांनीं वर्णन करून सांगायची संवय नव्हती. तरीपण दोघांनाहि एकमेकांना भेटल्यावांचून चैन पडत नसे. आमच्या घरीं तात्या यायचे असले म्हणजे आमचे वडील आधीं कलेक्टरला खबर देत असत. पुढें धुळ्यास गेल्यावर तर आप्पासाहेब उन्हाळ्यांत पुण्यास मुद्दाम येऊन रहात. तात्यांच्या नात्यामुळें आप्पासाहेबांना नोकरींत वढती आणि पगारवाढ यांत फार नुकसान सोसावें लागलें; पण त्यामुळें त्या दोघां भावांच्या परस्परसंबंधांत कधींच अंतराय आला नाहीं. स्कॉलरशिपचा प्रश्न निघाला म्हणजे तात्या म्हणत, 'मी कधींच स्कॉलर नव्हतां; पण आमच्या घरांत खरे स्कॉलर आप्पासाहेब होते हैं तुम्हां मुलांना कुठें ठाऊक आहे !' तात्यांच्याबद्दलची आप्पासाहेबांची भावना तर 'त्यांना कुठें ठेवूं आणि कुठें नको' अशी होती. आप्पासाहेब उन्हाळ्यांत घरीं रहायला यायचे म्हटलें कीं त्यांच्या खोलीची व्यवस्था नीट झाली ना असें तात्यांनीं विचारायचें आणि ताई तर आप्पासाहेब येणार म्हणून हरखून जायच्या.

तात्या एकाएकीं निधन पावले. ती वार्ता आप्पासाहेबांना प्रथम कळली रेडिओवरून. नंतर ते आणि आई यांना माणूस पाठवून पुण्यास आणलें. तोंवर आमच्या ताईची दशा वाऱ्यानें उन्मळून पडलेल्या केळीसारखी झाली होती. त्यांचं सांत्वन तरी कोण करूं शकणार होतं; पण आप्पासाहेब आले आणि म्हणाले, 'दुर्गा, अग तात्या गेला तरी मी आहे ना ! केळकरांच्या घरांत तूं आलीस त्याच्या आधीं पासूनच तूं माझी बहीण होतीस हैं तुला आठवतं ना ?' मनांतलं सगळं दुःख गिळून हा धीर त्या क्षणीं ताईना द्यायला आप्पासाहेबांवांचून कोण समर्थ होतं ! यानंतर दोनच वर्षांनीं आमच्या घरावर आणखी एक अशीच आपत्ति कोसळली. आमच्या कुसुमताईचे

पति* बाबुराव भावे हृदयक्रिया बंद पडून अवघ्या त्रेचाळिसाव्या वर्षी धुळें येथें एकाएकी निवर्तले. ती बातमीसुद्धां प्रथम कळली जळगांवला आप्पासाहेबांना. ८० वर्षांचे आप्पासाहेब, पण मन घट्ट करून धुळ्यास गेले आणि इतर माणसें जमेपर्यंत तिथली सर्व व्यवस्था त्यांनीं केली. असला प्रसंग वैन्यावरसुद्धां येऊं नये; पण अशा प्रसंगांतसुद्धां अत्यंत घट्ट मनानं त्यांनीं धीर धरलेला पाहिला कीं धार्मिक ग्रंथांचं फारसं वाचन न करतांहि त्यांनीं मनाला जी अलिप्ततेची शिकवण दिली आहे ती केवढी उदात्त आहे तें कळतं.

बारा वर्षांपूर्वी माझी सर्वांत थोरली बहीण निधन पावली. ४७ सालीं तात्यासाहेब गेले. आणि लगेच दोन वर्षांनीं माझे मेव्हणे भावे निधन पावले. पहिले दोन धक्के जगरहाटीकडे लक्ष देऊन आप्पासाहेबांनीं सोसले. तिसऱ्या धक्क्यानें मात्र - त्यांनीं तें दुःख गिळायचा प्रयत्न केला तरी - ते खचले. त्यांच्या चेहऱ्यावर आणि प्रकृतीवरहि त्याचा परिणाम दिसूं लागला; पण ते मनाचे एकंदरींत खंबीर यांत शंकाच नाही. ५० सालीं ते नेहमींप्रमाणें उन्हाळ्यांत पुण्यास येऊन गेले. त्यांना स्वतःला फार चालवत नव्हतं तर त्यांनीं त्यांच्या इष्टमित्रांना माझ्या घरीं भेटायला बोलावलं आणि नेहमींप्रमाणें गप्पागोष्टी केल्या. ५१ सालीं मेमध्ये माझ्या एका बहिणीचें, उषाचें, लग्न झालें त्या निमित्तानें आम्ही सर्व वडिलांना भेटायची संधि साधून घरीं जमलों. त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या लग्नाच्या ५०व्या वर्षाचा वाढदिवस करून सर्व मुलां-नातवंडांना मेजवानी दिली आणि सर्वांना उपदेश करून आशीर्वाद दिला. आमच्या घरांत

* जनार्दन हरि भावे दादरच्या मॉडर्न केमिकल वर्क्सचे मालक. यांनीं पोटॅशियम परमँगनेट तयार करण्याकरितां धुळें येथें कारखाना काढला. पण व्यापारी दृष्टीनें त्याचें उत्पादन यशस्वी होण्यापूर्वीच ते निधन पावले.

अनेक समारंभ झाले पण या समारंभांत जी उदासपणाची छाया होती ती पूर्वी अशी कधीच नव्हती.

आप्पासाहेबांनी एकूण ३२ वर्षे नोकरी केली; पण नंतरहि पुन्हा १७ वर्षे धुळ्यास प्रताप मिलमध्ये लोकल एजंट म्हणून नोकरी केली ती वयाच्या ७२ वर्षांपर्यंत. नंतर मात्र ते जळगांवच्या घरी येऊन विसावा घेत आहेत. त्यांनी वृद्धावस्थेत धुळ्याची नोकरी केली म्हणूनच आम्हां मुलांचे शिक्षण पुरे होऊ शकले. ते मात्र म्हणतात की, मला एकसारखे काम होते म्हणूनच मी इतका दीर्घायुषी झालो. सतत काम करणे आणि कसलीहि चिंता न करणे हेच माझ्या दीर्घायुष्याचे रहस्य आहे.

त्यांनी नोकरी नेहमीच उत्तम केली; पण नोकरीत असतांनाहि 'सहकारी बँक' या विषयाचा व्यासंग केला. धुळ्याची राजवाडे बँक नांवारूपाला आणली आणि त्या विषयावर लेखनहि केले. याच विषयामुळे त्यांचा आणि श्री. वैकुंठलाल मेहतांचा परिचय आणि स्नेह झाला. वैकुंठभाई अजूनहि त्यांना भेटतात तेव्हां त्यांच्या वागण्यांत तो प्रेमादर दिसतो.

साहित्यक्षेत्रांत चार पुस्तके लिहिणारा जेवढा नामवंत होतो, तुरुंगांत जाऊन आलेला तेवढा देशभक्त होतो त्याच्या दशांश कीर्तिसुद्धां माझ्या वडिलांना मिळालेली नाही आणि तिची त्यांना अपेक्षाहि नव्हती. पण अशा व्यक्तीच समाजाच्या खऱ्या घडणीला मदत करतात. ज्यांना समाजाकरतां खरोखर कांहीं करावेसे वाटते त्यांना अशा व्यक्तींची ओळख अधून मधून अवश्य व्हायला हवी. आप्पासाहेब जेव्हां सांगतात की, 'मी अधिकारावर असतांना एक पैसा तर खाल्ला नाहीच पण उलट दोन अडीच लाख रुपये माझे वजन खर्चून श्रीमंत व्यक्तींकडून सत्कार्याला मिळवून दिले आहेत' तेव्हां आम्हांला खरोखरीच त्यांचे आयुष्य कारणीं लागलं असंच वाटतं.

लहानपणीं हातगाडीवरून पाणी भरून त्यांनीं आईला मदत केली, मिरजेपासून कोल्हापूरपर्यंत रात्रभर पोस्टाच्या टांग्यांत बसून प्रवास करण्यासारखे कष्ट करून विद्या केली, कुंडुवाचें कर्ज फेडून आईबापांचे पांग फेडले, आत्तेष्टांना करतां येईल तेवढी मदत केली, सार्वजनिक कार्यांना हस्तें, परहस्तें मदत केली, मुलांचं शिक्षण पूर्ण करून त्यांना मार्गाला लावून दिलं आणि हें सर्व करीत असतांना जीवन समाधानांत, आनंदांत व्यतीत केलं. घोड्यावर बसणं, पोहणं, पार्यीं फिरणं, प्रवास करणं, नाटक व चित्रपट पहाणं आणि संगीत मैफलींचाहि वेळप्रसंगीं आनंदानें रसास्वाद घेणं, मित्रमंडळीं जमवून गप्पा, पत्ते, चहा आणि सिगरेट यांचीहि मौज लुटणं या सर्व गोष्टी त्यांनीं केल्या. स्वतः फार बोलायला नको असलं तरी मुलांच्या वादविवादांत श्रोत्याची व क्वचित् न्यायाधीशाची भूमिकाहि त्यांनीं कौशल्यानें पार पाडली आहे; घरीं विवाहादि प्रसंगीं आमचे बरोबरीचे मित्र जमले म्हणजे जातां-येतां आमच्या अंगावर सिगरेटचीं पाकिटेहि त्यांनीं टाकलीं आहेत; आणि ८२ व्या वर्षीं २४ वर्षांच्या बाबूबरोबर फिरायला जाऊन त्याच्या मित्रांना हॉटेलांत चहापार्टीं देऊन स्वतः एका बाजूस बसून लेमोनेड पीत त्यांच्या आनंदांतहि ते सहभागी झाले आहेत.

श्रीपाद कृष्णांचा आणि त्यांचा स्नेह होता आणि त्यांच्या गप्पा खूप रंगत आणि अगदीं परवांपर्यंत अन्यांचे अनेक विनोदी लेख नवयुगांत येत ते वाचून ते पोटभर हंसलेहि आहेत. दोन वर्षांपूर्वीपर्यंत त्यांना स्वतंत्रपणें हिंडतां येई तोंपर्यंत ते वेळ घालविण्याकरितां विनोदी चित्रपट मुद्दाम पहायला जात. साहित्यचर्चेतील श्लेष त्यांनीं समजून ध्यायचा प्रयत्न केला नाही तरी खेळाडू मनोवृत्ति आणि रसग्राही बुद्धि त्यांच्याजवळ जरूर आहे. गेल्या वर्षीं ते आजारी पडले आणि आतां ते अंथरुणाला खिळून आहेत तेव्हांपासून मात्र एक तन्हेचा अलिप्तपणा त्यांच्या वृत्तींत आला आहे आणि आम्हांला तो

कितीहि दुःसह होत असला तरी तो अपरिहार्य आहे हेहि आम्हांला कळतं.

लहानपणीं आप्पासाहेबांच्याजवळ असे आम्ही क्वचितच जात असूं. पुष्कळसें काम आईकडून आणि तिच्या मार्फतच व्हावयाचं. आम्ही जसजसे मोठे होत गेलों तसतसं हे अंतर कमी होत गेलं तरी अजीबात लोपलं मात्र नाही. ते 'उंची'ने खरोखरीच फार मोठे आहेत ही आम्हां सर्व मुलांची भावना आहे. त्या एका बाबतींत तरी आम्हां सर्वांचं एकमत आहे. १९४३ सालीं माझ्या अविनाशचा जन्म जळगांवलाच झाला. त्याचं जन्मघर म्हणजे आजोळ स्टेशनलागत असून आमच्या घराच्या वाटेवर होतं; पण मी जेव्हां जळगांवला अविनाशला प्रथमच बघायला गेलों तेव्हां आधीं घरीं जाऊन पितृदर्शन घेतलं आणि मगच माघारीं येऊन मीं पुत्रमुख बघितलं. १९४९ सालीं चर्चगेटपासून चेंबूरपर्यंत माझ्या भावंडांपैकीं किंवा चुलत्यांपैकीं कुणाचें ना कुणाचें तरी बिन्हाड होतें. आप्पासाहेब मुंबईस आले कीं त्यांनीं आपल्या घरीं यावें आणि त्यांची सेवा घडावी म्हणून सर्वांची अहमहमिका लागायची. तेव्हां बाबू म्हणायचा 'His Majesty,' our Father has his embassies, spread all over Bombay, from Churchgate to Chembur. And wherever he goes he automatically assumes full powers.' आतां शरीरानें ते दुचळे झाल्यापासून मात्र त्यांच्यांतलं आणि आमच्यांतलं उरलं सुरलं अंतरहि नष्ट झालं आहे. कारण एखाद्या लहान बालकासारखीच त्यांची शुश्रूषा करावी लागते. शुभदा-श्रीकरला जितक्या हळुवारपणानें मी कुरवाळतो तितक्याच अलगदपणानें आप्पासाहेबांना आतां उठवून बसवून मी चहा पाजतो आणि आतां त्यांना असाच चहा पाजावा लागतो. त्यांचे हातपाय चेपून द्यावे लागतात, त्यांना आंघोळ घालावी लागते आणि एकट्या आईच्या अगर आत्या-

बाईंच्या हातून हें रेटणार नाही हें आम्हांला माहीत आहे म्हणूनच एक कोणी तरी सून तेथें रहाते आणि आम्ही आळीपाळीनें जळगांवची यात्रा करीत असतो.

असाच मी देखील केव्हां तरी जात असतो आणि मग मला गाडींत स्वस्थपणें झोंप येत नाही. स्वप्नांतहि मला घर दिसतं, आई दिसते, आत्याबाई दिसतात, अपंग कमा दिसते आणि जळगांव केव्हां येईल असें होतें. आठवणींच्या वारूवर वसून मन गत काळांतून भ्रमण करतं आणि कल्पनेच्या वारूवर वसून 'था वेळीं आई जागी असेल का?' असा विचार करीत असतं. चाळीसगांवला गाडी आली कीं मला माझं बाळपण आठवतं. सुखाचे दिवस ज्यांच्या पुण्याईमुळं उपभोगले ते आप्पासाहेब कसे असतील हें मनांत येतं आणि म्हणूनच जळगांवला गाडी थांबली कीं स्टेशनवर चहा देखील न घेतां मी लग्नगीनें घरीं जातो. वळणावरचा मारुति दृष्टीस पडला कीं मनोमन त्याला विचारतो कीं, 'मारुतिराया, घरची खबर ठीक आहे ना?' पण तो बोलत नाही आणि मला तरी कुठं उत्तराची अपेक्षा असते! माझं घर आलेलं असतं, आणि मला घरीं पोंचायची घाई झालेली असते. याच घरांत मागल्या चौकांत आत्याबाईंना स्वप्नांत विठोबा-रखुमाईचं दर्शन घडलं होतं, याच घरांत धैर्याचा कोट बांधून रहाणारी माझी आई आहे, याच घरांत लिंबाएवढ्या भातांत सगळ्या घराला पोटभर जेवण घालणाऱ्या आत्याबाई आहेत, याच घरांत आम्हां सगळ्या भावंडांपेक्षां जास्त असं तिच्या 'साहेबां'वर निस्सीम आणि निरपेक्ष प्रेम करणारी कमाताई आहे आणि याच घरांत आम्हां सर्वांच्या उत्कट प्रेमाचं एकमेव लक्ष्य झालेले आप्पासाहेब आहेत. म्हणून मी चटकन् घरांत शिरतो आणि ओठ्यावर चढून घंटा वाजवतांनाच हांक मारतो, 'आई!'

प्रसाद, जानेवारी १९५३

१०८ : तें माझें घर

५ संज्ञासूत्र, ठाणे. स्थळसूत्र.
मनुस्मृति ३३५-३३६ वि. १२९५
... १२०९ ... को वि. २२५९

११

दिवाळी अशी येते

प्रावसाळा संपतो आणि दिवाळी जशी
जशी जवळ येते तसतसा आका-
शाचा रंग पालटू लागतो. संध्याकाळच्या वेळीं बघितलें तर आकाशांत
ढग दिसतात पण ते मावळत्या सूर्याच्या तेजांत न्हाऊन निघालेले
आणि सोनेरी कडांचे असतात. ते तिथें असतात पण त्यांचें अधिराज्य
संपलेलें असतें, आणि ते आपले उगीचच रेंगाळत आहेत असें
वाटत असतें !

तें माझें घर : १०९

चातुर्मासांत वास्तविक कितीतरी सण येतात पण दिवाळीची गंमत कुठल्याच सणाला नाही. मंगळागौरीची जाग्रणें, गणपतीची आरास आणि उत्सव, हादग्याचीं गाणीं हे सगळेच कार्यक्रम आपापल्या परीनें गाजणारे असतात. तरीपण दीपोत्सवाची गंमत त्या कशांतच नसते. मग जेव्हां नवरात्र संपून दसरा उजाडतो तेव्हां दिवाळी खरेंच जवळ आली असें वाटून सगळेजण तिची वाट पहायला लागतात. कोजागिरीचें चांदणें मध्येंच नवोढेची हुरहूर वाढवून जाते. एखादी माहेरचें बोलाविणें यायची वाट पहात असते तर माहेरीं आलेली, पति दिवाळ-सणाला येणार म्हणून दिवस मोजत असते. माणसें एकेक दिवस सुखाच्या अपेक्षेनें मोजत बसतात म्हणून तर सूर्याला दिनमणि हें नांव मिळालें नसेल ना ?

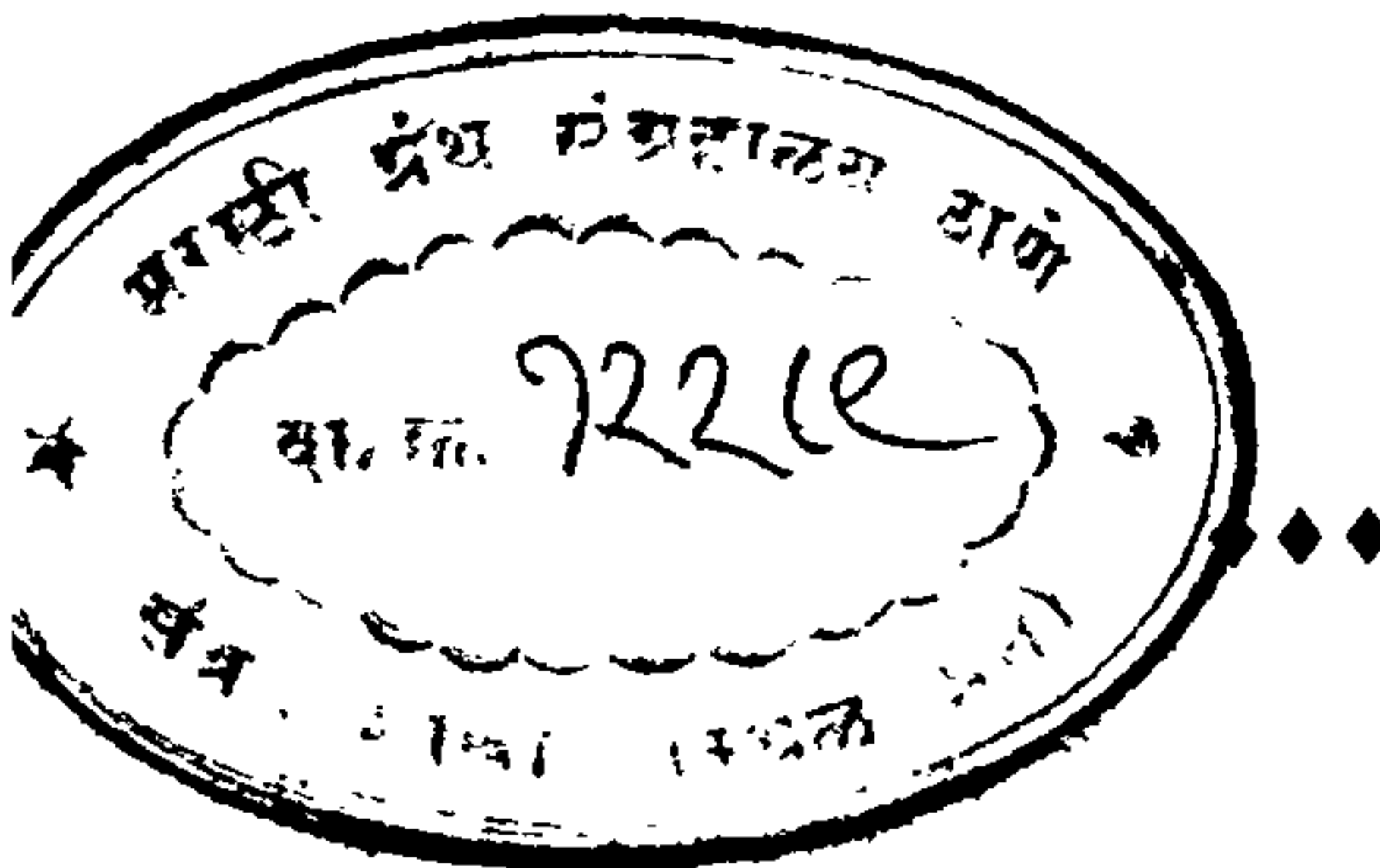
आश्विनांत धनत्रयोदशी येते. वायकांचीं न्हाणीं होतात. मुलां-करितां फटाके येतात. पणत्यांतून तेलवात होते. त्या रात्रीं प्रथम दिवे लागतात. तरी देखील खरी दिवाळी दुसरे दिवसापासून म्हणून घरांत तळण सुरूच असतें आणि रात्रीं उशीरांपर्यंत घरांत वायकांचीं कामें आणि पुरुषांचे पत्ते गाजत असतात. मोठ्या माणसांबरोबर आपणहि जागत रहावें असें मुलांनाहि वाटतें. वडील माणसें त्यांना सारखीं म्हणत असतात, 'अरे, उद्यां लवकर उठायचें आहे, तुम्ही आज लवकर निजा.' पण तीं ऐकत नाहींत. कारण त्यांना 'दिवाळी कशी येते' तें पहायचें असतें. गेले कित्येक दिवस ताईला आणि बाबूला दादा सांगत असतो कीं 'दिवाळी आज स्टेशनपर्यंत आली, आज गल्लीपर्यंत आली, आज दाराबाहेरच्या आंब्याच्या झाडापर्यंत आली, आतां उद्यां ती घरांत येणार आहे.' ती घरांत कशी येते तें ताई-बाबूला पाहायचें असतें. म्हणून तीं दोघें पायरीवर जागत बसतात. तीं वडील माणसांचें

ऐकत नाहींत. पण झोंप त्यांचें न ऐकतां त्यांचेवर हळूहळू आपले मायपाश पसरते.

पण जें दिवाळीचें आगमन त्यांना जागतेपणीं दिसत नाहीं तें त्यांना स्वप्नांत दिसतें. पंख पसरून आणि एका हातांत आकाश-दिवा आणि दुसऱ्या हातांत फुलबाजी घेऊन दिवाळी परोच्या रूपांत झेंपावत येतांना त्यांना दिसते. दुसऱ्या दिवशीं लक्ष्मीपूजन. घरादारावर लक्ष्मीची कृपा असावी, दिवाळी सुखसमृद्धीची जावी म्हणून लक्ष्मीची साग्रसंगीत पूजा त्या दिवशीं व्हायची असतें. आणि पूजेची पूर्वतयारी म्हणून सडासंमार्जन करून तिच्या स्वागताकरितां रांगोळी काढायचें काम घरांतल्या सुनेचें किंवा मोठ्या मुलीचें असतें. तिसऱ्या दिवशीं पाडवा येतो. त्या दिवशीं मुलगी वडिलांना ओवाळते आणि ओवाळणी घेतें पण खरें महत्त्व असतें तें पत्नीनें पतीला ओवाळून त्याच्याकडून ओवाळणी घ्यायचें ! गृहिणी या नात्यानें तिनें वर्षभर त्याचें ' घर ' संभाळलेलें असतें त्याच्या-बद्दलची जाणीव व्यक्त करायची त्याला संधि मिळते. आणि जेव्हां एखाद्या नवपरिणीत दंपतीला पाडवा साजरा करायचा असतो तेव्हां संधि साधून, आसपास कोणी नाहीं असें बघून एका हातांतून एक अंगठी हळूच दुसऱ्या एका नाजूक बोटांत सरकते. चौथा दिवस असतो भाऊबीजेचा. आज भावाला आंघोळ घालायची, जेवायला घालायचें आणि ओवाळायचें. आणि मग भाऊ बहिणीला प्रेमानें ओवाळणी घालतो. पण एखादेवेळीं असें घडतें कीं बहिण वाट पाहून थकते. भाऊ कांहीं येत नाहीं. शेवटीं ती चंद्रालाच भाऊ समजून ओवाळायला जाते. तिला भास होतो कीं चंद्र हंसतो आहे. आणि तें खरेंच असतें. कारण तिचा भाऊ अचानक येऊन मार्गे उभा आहे तें चंद्र पहात असतो. तिला चाहूल

तें माझें घर : १११

लागते आणि ती मागे पहाते तों भाऊ मोठ्याने हंसत असतो. मग तिला पण हंसू फुटतं. आणि त्यांच्या आनंदांत चांदोबाहि सामील होतो तेव्हां त्यांचा आनंद गगनांतहि मावत नाही.

वाङ्मय-शोभा,
दिवाळी अंक, १९५५

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळगत.
अनुक्रम ३३६५६ वि: १२६६६६
क्रमांक १२०९ को वि २२६६६६

REFBK-0012289

